

Rooms-katholieke boeren- en arbeidersverenigingen in Dongen, 1920 - 1940.¹

Een historisch-antropologische onderzoek.

door

Drs. HANS SPRANGERS

1. Inleiding

Het woord 'katholieke emancipatie' roept bij velen het beeld op van processies, massale godsdienstige bijeenkomsten gevuld met wierook, heiligenbeelden, priester-gewaden en monstransen. Dit kleurige beeld, gewoonlijk aangeduid met 'het rijke roomsche leven', speelde zich af in de jaren twintig, dertig en vijftig van deze eeuw in het zuiden van Nederland. Achter deze kleurrijke façade school evenwel een goeddoordacht en uitgewerkt idee van de organisatie van alle katholieken binnen de Nederlandse samenleving onder leiding van de katholieke kerk.

De wereldlijke macht van de katholieke kerk in Europa was vooral sinds de Franse revolutie aanzienlijk verzwakt. Het kerkelijk grootgrondbezit behoorde sindsdien tot het verleden. Maar als geestelijk instituut raakte de kerk haar belangrijkste steunpilaar, de gelovigen, de legitimatie van haar bestaan niet kwijt. Haar aanvanke-lijk afwerende houding tegenover de moderne wereld liet zij aan het eind van de 19e eeuw steeds meer varen. Zij aanvaardde het overheidsgezag zoals het zich in de nationale staten had ontwikkeld, maar bleef de zeggenschap over geestelijke zaken voor zich zelf opeisen. Bij het oplossen van de grote maatschappelijke vraagstukken verhief zij haar stem en bood verzet tegen moderne politieke stromingen, die een gevaar voor het katholieke geloof betekenden.

In 1891 vaardigde de toenmalige paus Leo XIII de encycliek *Rerum Novarum* uit.² In deze encycliek werd de maatschappijvisie van de rooms-katholieke kerk uitgelegd. *Rerum Novarum* wilde enerzijds een oplossing geven voor de maatschappelijke problemen en was anderzijds een antwoord op de politieke stromingen uit die tijd. Maatschappelijke problemen, die samenhangen met het proces van industrialisering, dat voor wat Nederland betreft halverwege de 19e eeuw langzaam opgang gekomen was. Deze overgang van een 'pre-industriële' naar een 'industriële' samenleving was hier omstreeks het tweede decennium van onze eeuw min of meer voltooid. 'Oude plattelandsamenlevingen' zoals die op de Brabantse zandgronden, waarop ook het dorp Dongen ligt, werden in deze overgang getransformeerd en raakten steeds meer geïntegreerd binnen de Nederlandse natie.

Tegelijkertijd was er een proces gaande, waarin maatschappelijke groeperingen zich in toenemende mate organiseerden onder de banieren van diverse politieke stromingen en waarbij, voor wat Nederland betreft, geloofsovertuigingen een belangrijke rol speelden. Dit proces van organiseren wordt gewoonlijk met 'verzuiling' aangeduid.

Het katholieke maatschappijmodel beruiste op de theorie van het solidarisme³. De kerk wilde haar organische maatschappij-opvatting verwezenlijkt zien in de zogenaamde corporatieve orde. Deze bestond uit corporaties, beroepsstanden, die onderling zouden moeten samenwerken. Een dergelijke maatschappelijke organisatie moest de 'klassenstrijd' uitschakelen en was tegelijkertijd een poging om aan de kerk haar verloren macht terug te geven, of in de woorden van die tijd *de maatschappij tot Christus terug te voeren*.

Hoe die poging in het Noordbrabantse dorp Dongen verliep, is onderwerp van dit artikel. Daarbij wordt de beschrijving, die J.A. Wichers⁴ van de zuidelijke zandgronden vóór 1900 geeft, doorgetrokken. Wichers wijst op *de grote volgzzaamheid -in het bijzonder met betrekking tot de clerus- en de grote behoefte aan leiding*. Hij noemt deze situatie op de zuidelijke zandgronden 'overherig'. Deze 'overherigheid' omvat in zijn woorden: *alle maatschappelijke vormen van beschaving (...), waarin principieel gedacht werd in categorieën van mensen die bepaalde grondrechten wél bezaten en anderen die deze niet bezaten, dat is in categorieën van mensen die de openbare zaak konden dragen en hen die dit niet zouden kunnen*. Vanuit deze theorie gezien betekent dit, dat in de rooms-katholieke emancipatie de clerus leiding gaf en de gelovigen volgden en dat vanzelfsprekend vonden.

Zijn theorie van 'overherigheid' kan tevens licht werpen op het differentiatie bevorderende karakter van de katholieke emancipatie. Wichers geeft aan dat er in de 'plattelandssamenlevingen' zoals op de zuidelijke zandgronden sprake was van een 'kleine' of 'interne plattelandse tweedeling'⁵. In de loop van de negentiende eeuw was er een onderscheid ontstaan tussen grote en kleine boeren. Een aantal boeren produceerde meer dan voor consumptie noodzakelijk was, waardoor er vormen van accumulatie van land én kapitaal ontstonden. Deze 'kleine tweedeling' ging volgens hem gepaard met machtsongelijkheid. De 'interne plattelandse tweedeling' en de volgzzaamheid van de bevolking, de overherigheid, zouden het karakter van de rooms-katholieke emancipatie hebben bepaald.

Uitgangspunt van dit artikel is, dat gegeven de door Wichers geschetste problematiek van de 'overherigheid', de rooms-katholieke kerk een sterke invloed had op de meerderheid van de bevolking van Dongen. De relatie tussen kerk en bevolking, die al in de 'oude plattelandssamenleving' bestond, werd bedreigd door de ontwikkelingen van de nieuwe tijd. De veranderingen, die zich in de loop van de negentiende en tot in de twintigste eeuw voordeden, betekenden enerzijds een bedreiging en anderzijds een uitdaging voor de kerk. Tijdens de overgang van de oude traditionele plattelandssamenleving naar de agrarisch-industriële samenleving ontstond een nieuwe bevolkingsgroep, het zogenoemde proletariaat. In het geval van Dongen waren dat de leerarbeiders. De kerk zag zich genoodzaakt om voor deze nieuwe bevolkingsgroep een plaats in te ruimen onder haar beschermende vleugels. Dit was alleen mogelijk als er een herindeling van de samenleving plaats vond. De rooms-katholieke emancipatie was dan ook een vernieuwde indeling van de maatschappelijke orde naar kerkelijke inzichten. Het maatschappelijke ideaal van de kerk was een organisch hiërarchische standensamenleving onder haar leiding.⁶ Het verenigingsleven was een onderdeel van dit maatschappelijk ideaal. De verschillende maatschappelijke groeperingen, door de kerk aangeduid met standen, werden in verenigingen georganiseerd.

Dit artikel wil licht werpen op enerzijds de houding van de kerk ten opzichte van twee van deze standen, arbeiders en boeren. Anderzijds wordt gepoogd inzicht geven in de rooms-katholieke emancipatie in het algemeen en in de emancipatie van Brabantse boeren en arbeiders in het bijzonder.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van een weekblad uit het dorp, 'Het Wekelijksch Nieuwsblad voor Dongen, Vaart en Klein-Dongen' over de periode 1922-1940, en van de handgeschreven verslagen van de bestuurs- en algemene vergaderingen van de Dongense Boerenbond (1911-1941). 'Het Nieuwsblad' werd in 1922 opgericht en kan worden gezien als een soort geschreven verwording van de rooms-katholieke emancipatie in Dongen. De boerenbondsverslagen zijn gebruikt om een beter beeld te krijgen van de ontwikkelingen van de boerenorganisaties in het dorp. Dit is nodig omdat het Nieuwsblad meer aandacht besteedde aan de arbeidersorganisaties dan aan die van de boeren.⁷ De krant telde bij haar oprichting in 1922, 800 betalende abonnees op een bevolking van meer dan 9000 zielen. Dit aantal was eind jaren dertig gegroeid tot ruim 1300 betalende abonnees. Het bevolkingsaantal van de gemeente was gestegen tot boven de 10.000. De reikwijdte van dit weekblad is dus groot te noemen.⁸ Het Nieuwsblad besloeg gemiddeld acht pagina's, waarvan eenderde werd gevuld door advertenties. Door wie de krant nu precies werd vol geschreven is niet bekend. Het grootste deel van de artikelen was anoniem. De ondertekende artikelen waren hoofdzakelijk van geestelijken afkomstig.⁹ Aan het katholieke karakter van het weekblad hoeft niet te worden getwijfeld. In het openingsnummer van de krant schreef de uitgever, een plaatselijke drukker¹⁰:

In de hoop op Gods zegen, waaraan alles is gelegen, doe ik met vertrouwen mijn intreden in elk Dongensch katholiek huisgezin den 11 Maart 1922. Dat mij een lang leven zij beschoren en ik in het belang van Kerk en Maatschappij nuttig moge zijn (WN, 11-3-1922)

De bestudering van het weekblad heeft de veronderstelling bevestigd dat Dongen in de jaren twintig en dertig een rijk verenigingsleven kende. Uit de krantenartikelen blijkt dat het dorp ruim 120 verenigingen en organisaties telde, waarschijnlijk zijn het zelfs er meer geweest.¹¹ Er kan dan ook worden gesproken van een verenigingssysteem, opgezet overeenkomstig het maatschappijbeeld van de rooms-katholieke kerk. Dit verenigingssysteem is een poging geweest van de kerk om zo goed als alle facetten van het leven van de dorpsbewoners te bestrijken, van arbeidssituatie tot vrije tijd, van de wieg tot het graf. Bij de analyse van de artikelen over de verenigingen en organisaties van boeren en arbeiders is speciaal gelet op een aantal aspecten die een indicatie kunnen geven van oriëntatie, solidariteit en hiërarchie. Oriëntatie in de betekenis van het 'beschaven'¹², het vormen van deze twee groepen tot standbewuste arbeiders en boeren, die pasten binnen het kerkelijk maatschappelijk ideaal. Solidariteit in de betekenis van saamhorigheid van enerzijds alle katholieken en anderzijds de onderlinge verbondenheid binnen de standen. De hiërarchie moet beschouwd worden als uiting van 'overherigheid', de volgzzaamheid van de bevolking ten opzichte van de clerus, en moet gezien worden in het licht van de differentiatie-bevorderende werking van de rooms-katholieke emancipatie. Oriëntatie, solidariteit en hiërarchie zijn aspecten van mentaliteit, en zij moeten er toe bijdragen

een antwoord te vinden op de vraag of er al dan niet sprake was van 'overherigheid' bij de katholieke emancipatie, in het bijzonder in Dongen.

2. Dongen 1800-1920

Het dorp Dongen is gelegen op de zuidelijke zandgronden in de provincie Noord-Brabant. Het ligt ten noorden van de lijn Breda-Tilburg, westelijk van Loon op Zand en oostelijk van Oosterhout. Aan de zuidkant van het dorp loopt het tussen 1910 en 1923 gegraven Wilhelminakanaal. Door de plaats zelf stroomt het riviertje de Donge, hieraan dankt het dorp zijn lintvormige structuur. Tot de gemeente behoren ook de twee buurtschappen Vaart en Klein-Dongen. Dongen is van oorsprong een rooms-katholiek dorp¹³, met een sterk agrarisch karakter. In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde zich uit het boerenbedrijf via huisnijverheid een leerindustrie. Door deze ontwikkeling kreeg het dorp aan het begin van de twintigste eeuw een agrarisch-industrieel karakter.

De overgang van traditioneel naar modern agrarisch bedrijf

Rond 1800 waren de meeste boerenbedrijven op de Brabantse zandgronden gering van omvang en nauwelijks rendabel. De boeren probeerden uit te breiden door telkens kleine stukjes heide te ontginnen. De grote handicaps voor hen waren echter het tekort aan kapitaal, het gemis aan landbouwkennis en het ontbreken van voldoende mest en werktuigen. Ook de agrarische wetgeving werkte niet in hun voordeel. De Franse bezetting had wel geleid tot een aantal veranderingen in het agrarisch recht, maar van een totale omwenteling was geen sprake. Een aantal van de 'heerlijke' rechten van voor 1800 bleven bestaan, zoals het jachtrecht¹⁴ en het tiendrecht¹⁵. Met name het tiendrecht vormde in de tweede helft van de 19e eeuw vaak een belemmering voor het doorvoeren van verbeteringen in het boerenbedrijf. Dit omdat het een belangrijk deel van het surplus, noodzakelijk voor het bekostigen van de verbeteringen, opslokte.

Over het algemeen leidden de Brabantse zandboeren een armzalig bestaan.¹⁶ Hun bedrijven waren vaak zo klein dat ze bijna uitsluitend voor eigen consumptie produceerden. Van kapitaalaccumulatie kon geen sprake zijn. Veel van deze zandboeren deden aan huisnijverheid. Ook veel Dongense boeren beoefenden het leerlooien en de schoenmakerij om zo hun bestaansminimum enigszins zeker te stellen. Een belangrijk probleem voor deze boeren was het vestigingsvraagstuk. Door het beperkte cultuurareaal en de geringe landbouwtechnische mogelijkheden was het vaak uitgesloten dat alle kinderen van een boer zelfstandig een bedrijf konden gaan beginnen. Dit probleem probeerde men onder andere op te lossen door op latere leeftijd te huwen, door slechts een of twee kinderen te laten trouwen of door zowel gehuwde als ongehuwde kinderen op het ouderlijk bedrijf te laten werken.

Dit vestigingsprobleem nam gedurende de negentiende eeuw door de bevolkingsgroei sterk toe. Door deze groei werd het onmogelijk dat de hele plattelandsbe-

volking in de landbouw werkzaam bleef. Het inwonerstal van de gemeente Dongen steeg tussen 1851 en 1870 met 12%, van 3543 naar 3974. Er was in die periode een fikse uitbreiding van de leerbewerkende bedrijfses waar te nemen.¹⁷ Het leerbedrijf, de schoen- en leerlooinijsverheid, had zich vanaf het einde van de achttiende eeuw vanuit het boerenbedrijf ontwikkeld tot een zelfstandige nijverheid, waarin een toenemend aantal boerenzoons werk vond. In de loop van de negentiende eeuw kwam de verbetering van de landbouwtechniek op gang. Langzamerhand kwamen er betere werktuigen en nam de kennis over de natuur toe. Het duurde op de zuidelijke zandgronden vaak tot het einde van de eeuw voordat dergelijke vernieuwingen doordrongen. In Dongen werd pas na 1900 het gebruik van kunstmest op grote schaal toegepast. De weerstand van vooral de kleine boeren tegen de vernieuwingen was groot. Zij waren er niet vertrouwd mee en het ontbrak hen in veel gevallen aan kapitaal voor de aanschaf van nieuwe werktuigen en kunstmest.¹⁸

De Brabantse zandboeren hielden over het algemeen zeer lang vast aan hun traditionele landbouwstelsel, waarin de potstal¹⁹ de voornaamste schakel vormde. Het mesttekort was het belangrijkste probleem. De mest uit de potstal was onvoldoende om al het land te bemesten en werd daarom vaak aangevuld met 'beer' en haard-as uit de steden. Dit traditionele landbouwstelsel begon rond 1850 enigszins te veranderen. Door de geleidelijke industrialisering van Nederland en de omliggende landen ontstond er een toenemende vraag naar zuivelprodukten zoals boter en kaas. Hierdoor kwam ook op de zuidelijke zandgronden de landbouw steeds meer in het teken van de veeteelt te staan. Rond 1860 werd in Dongen een botermijn opgericht, een centrale plaats waar de boeren hun boter konden verkopen²⁰. Maar door misstanden als gedwongen winkelnering²¹ kon de boterbereiding tot het einde van de negentiende eeuw geen belangrijke plaats in het Dongense boerenbedrijf innemen.²² Bovendien werden de potstallen en het vee meer gehouden voor de mest dan voor de melk. Pas in 1899 werd in Dongen een stoomzuivelfabriek opgericht.²³ Deze coöperatie was een duidelijk antwoord op de afhankelijkheid van de handelaren. Het belang van de zuivelproductie nam hierdoor sterk toe.

De meeste Dongense boeren, vooral de kleinere onder hen, leidden tot het einde van de vorige eeuw een vrij armzalig bestaan. De landbouwcrisis van 1878-1895 verergerde de situatie nog meer. Want ondanks het feit dat veel kleine boeren op de zandgronden nauwelijks voor een markt produceerden had de crisis ook voor hen directe gevolgen. Op veel plaatsen verminderde de cultuurtoestand van de grond doordat er rooibouw werd gepleegd. In een versneld tempo gingen velen hun ondergang tegemoet.²⁴

Het was echter niet zo dat alle boeren in de vorige eeuw hun lot lijdzaam ondergingen. In Nederland werden rond 1840 de eerste provinciale Maatschappijen van Landbouw opgericht. In de leiding van deze maatschappijen zaten vooral handelaren en grootgrondbezitters. Deze provinciale maatschappijen sloten zich in 1884 aaneen tot het Nederlands Landbouw Comité, dat als doel had de algemene vertegenwoordiging van de landbouw bij de overheid te zijn. In Brabant kwam het plaatselijke verenigingsleven van deze maatschappijen pas rond 1870 goed op gang. In 1881 werd er een gezamenlijke Maatschappij van Landbouw opgericht.²⁵ In deze landbouwclubs traden vooral de 'heren' naar voren, van de boeren werden aanvan-

kelijk alleen de groten lid. De kleine, vaak conservatieve boeren bleven er buiten. Zij zagen het nut er niet van in en de hoge contributie schrok hen af. Bovendien durfden veel boeren niet toe te treden uit vrees voor represailles van hun schuldeisers, de boter- en veehandelaren. In Dongen werd pas in 1892 een plaatselijke afdeling van de Maatschappij van Landbouw opgericht²⁶, en ook hier werden voornamelijk alleen de grote en middelgrote boeren lid. De vele kleine boeren traden pas na 1910 toe, toen de maatschappij omgezet was in een R.K. Boerenbond.

In Dongen had in de loop van de negentiende eeuw, evenals elders, een 'kleine tweedeling' of 'interne plattelandse tweedeling' plaats gevonden.²⁷ Er was een onderscheid ontstaan tussen grotere en kleinere boeren. De groteren hadden zich, door 'goed te boeren', langzamerhand meer grond toegeëigend. Deze gronden waren verkregen door het ontginnen van woeste gronden en door het pachten of opkopen van gronden die door erfdeling waren vrijgekomen.²⁸ Dit onderscheid werd nog duidelijker toen de grotere boeren de Maatschappij van Landbouw oprichtten. Hierdoor ontstond ook een verschil in de machtsposities tussen de grotere en kleinere boeren. De groten, die in het bestuur van de maatschappij zaten, wisten hun positie bij de overgang naar de R.K. Boerenbond te behouden en tot ver in de jaren dertig te handhaven en zelfs uit te breiden.

Vanaf 1880 werd het traditionele boerenbedrijf in Dongen langzaam getransformeerd tot een modern agrarisch bedrijf.²⁹ De eerste algemene voorlichtingscampagne over de nieuwe landbouwtechnieken, met name het gebruik van kunstmest, vonden plaats in de jaren negentig van de vorige eeuw.³⁰ Deze 'overgang' was niet alleen het gevolg van voorlichting. Door het verkeer en de toenemende communicatie middelen werd de streek steeds meer ontsloten en groeide de marktoriëntatie van de boeren³¹. Met de vernieuwingen in de produktiewijze werd men steeds minder afhankelijk van de bodemgesteldheid. Men werd echter wel afhankelijker van de buitenlandse markt. Bovendien kregen de boeren in toenemende mate te maken met allerlei overheidsmaatregelen, contracten, tarieven, rechten en plichten. In al deze veranderingen ligt de bestaansgrond van de R.K. Boerenbond besloten.

De industrialisatie van de leernijverheid³²

In Midden-Brabant was al sinds eeuwen leernijverheid.³³ Door een aantal natuurlijke omstandigheden was dit deel van Brabant hiervoor geschikt. Er was helderstromend water, dat weinig organische bestanddelen zoals kalk bevatte, en er was eikenschors voor de looistof, de run, beschikbaar. In Dongen waren de looierijtjes gevestigd aan het riviertje de Donge.³⁴ Ook de schoenmakerij bestond er al vroeg. De aanwezigheid van de looinijverheid werkte stimulerend op dit ambacht. Beide werden tot de negentiende eeuw beoefend door boeren. Deze werden door de vaak schrale opbrengsten van de zandgronden gedwongen tot dit soort nijverheid.³⁵ Er ontstond een toenemend agrarisch arbeidsoverschot dat werk zocht in de nijverheid. In Dongen lag rond 1860 het aandeel van de schoenmakers in de totale beroepsbevolking tussen de 21 en 40 procent.³⁶

In de schoenmakerij als huisnijverheid kwam met de invoering van de stikma-

chines verandering. De eerste machine werd in 1859 in Waalwijk³⁷ geplaatst. Deze stikmachines, die met de voet werden aangedreven, waren voor de huisnijverheid ongeschikt.³⁸ Halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw hadden ze algemeen ingang gevonden. De invoering ervan betekende de geleidelijke overgang naar de manufactuur en de industrie.³⁹

Omstreeks 1870 maakte de schoennijverheid een gouden tijd door dankzij de Frans-Duitse oorlog (1870-1871). Men leverde aan beide fronten. De kleine bedrijfjes rezen als paddestoelen uit de grond en er ontstond een scherpe concurrentie. De kwaliteit van het handwerk liep echter sterk terug. De Brabantse schoennijverheid raakte niet alleen kwalitatief maar ook wat de produktietechnieken betreft achter op het buitenland. Met name op Duitsland waar de schoenmakerij al eerder gemechaniseerd was.⁴⁰ Door deze concurrentie volgden sommige schoenmakersbazen het Duitse voorbeeld en voerden ook machines in. Halverwege de jaren zeventig werd in Noord-Brabant de eerste stoomschoenfabriek opgericht. In Dongen gebeurde dat in 1876. Het thuiswerken bleef echter tot na 1900 bestaan omdat er nog veel combinatiewerk moest worden gedaan.⁴¹ De schoennijverheid was een bedrijfstak met veel kleine ondernemers.

Rond 1895 toen het zeer slecht ging in de schoenindustrie moesten veel kleine bedrijven het opgeven. De wat grotere handwerkbazen konden zich alleen handhaven door invoering of uitbreiding van gedwongen winkelnering voor hun arbeiders, die al tegen zeer lage lonen werkten.⁴² De lonen van de fabrieksarbeiders waren over het algemeen hoger. Toch was het voor de fabrikanten moeilijk om personeel te vinden. De thuiswerkers voelden er weinig voor om in de schoenfabrieken, waar het er in hun ogen te gedisciplineerd aan toe ging, te gaan werken. Toen echter in 1895 een crisis uitbrak in de schoenindustrie en veel kleine bedrijfjes failliet gingen, trokken steeds meer schoenmakersknechts en ook schoenmakersbazen naar de fabrieken. Rond 1920 waren de kleine schoenmakersbedrijven en thuiswerkende schoenmakers verdwenen.⁴³

De looinijverheid onderging eveneens aanzienlijke veranderingen. Tot aan de jaren twintig van deze eeuw waren er enorm veel kleine leerlooierijen in Midden-Brabant gevestigd. In Dongen groeide in de loop van de jaren het aantal kuiplooierijen uit tot 69 in 1861 en 100 in 1875. Op een bepaald tijdstip in de periode 1875 - 1900 zouden er zelfs meer dan 150 looierijen hebben bestaan. In de ogen van Verster⁴⁴ nam de concentratie van leerlooierijen in, wat hij Centraal-Brabant noemt, zijn aanvang in Dongen. In deze bedrijfjes werd kuiplooïng toegepast, een proces dat meer dan een half jaar duurde. Tussen 1850 en 1880 verdwenen vooral de kleine looierijen, de nevenactiviteit van de boeren. Een aantal andere looierijen ontwikkelden zich tot bedrijfjes waarin het looiersvak als hoofdberoep werd uitgeoefend. De jaren van voorspoed voor de leerlooiers liepen echter ten einde. Door de malaise in de schoenindustrie was de periode van 1880 tot 1900 ook voor de looinijverheid moeilijk. Wat de modernisering betreft liep de Nederlandse looinijverheid net als de schoennijverheid achter op het buitenland.

Dongen telde in 1900 één stoomschoenfabriek en twee stoomleerlooierijen. Er waren 97 leerlooierijen en leerfabriekjes met 320 arbeiders en 47 schoenmakerijen met 427 arbeiders.⁴⁵ Binnen Centraal-Brabant behield Dongen met haar 1725 kui-

pen in 1911 de grootste productie, ondanks de algemene teruggang in de leerindustrie.⁴⁶ In 1920 had de gemeente 28 leerfabrieken en 13 schoenfabrieken. Er werkten toen zo'n 1500 mensen in de leerindustrie.⁴⁷ Niet al deze arbeiders waren uit het dorp afkomstig. Honderden arbeiders kwamen dagelijks vanuit Oosterhout en vanuit dorpen en buurtschappen in de omgeving. De overgang van de ambachtelijke nijverheid naar fabrieksstelsel verliep in het dorp niet overal even snel.⁴⁸ In de jaren twintig ging het slecht met de leerindustrie, de kleine eenmansbedrijfjes legden het loodje, alleen de grotere fabrieken, zo'n vijftien in totaal, bleven bestaan. De leernijverheid was nu echt geïndustrialiseerd. Dongen had zich van een traditionele plattelandsamenleving ontwikkeld tot een agrarisch-industrieel dorp. Door deze overgang was een geheel nieuwe bevolkingsgroep ontstaan, de leerarbeiders. Deze groep moest in de ogen van de kerk, net als de boeren, binnen de nieuwe dorpsamenleving een gepaste plaats krijgen.

3. Cruce et Aratro⁴⁹: Boerenverenigingen in Dongen

In het oosten van Brabant kwamen aan het eind van de 19e eeuw de eerste boerenbonden van de grond. Dit waren boerenverenigingen die, in tegenstelling tot de eerdere liberale en neutrale Maatschappijen van Landbouw, wél principieel kozen voor een levensbeschouwelijke grondslag. Alleen protestantse en katholieke boeren werden toegelaten. Met de keuze voor een christelijke grondslag wisten deze bonden de geestelijken aan zich te binden en dankbaar gebruik te maken van hun gezag in de uitbouw naar een provinciale organisatie, de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (N.C.B.).⁵⁰

In die tijd verscheen de encyciek *Rerum Novarum*. De paus droeg de leden van zijn kerk op zich in principieel katholieke organisaties te gaan verenigen. Deze oproep gaf richting aan de opkomende organisatievormen en legde de keuze voor de gelovige katholieken vast. Ze had directe consequenties voor de christelijke boerenbonden. Enerzijds bevestigde het kerkelijk gezag de godsdienstige grondslag van deze bonden, maar onderstreepte anderzijds tegelijkertijd de leidinggevende rol van de geestelijken in de rooms-katholieke verenigingen. De boerenbonden, die in eerste instantie geestelijken aan zich hadden weten te binden, raakten nu zelf gebonden aan die geestelijken. Door dit pauselijk initiatief bleven de emancipatie en organisatievorming van de boeren niet langer op zich zelf staan, maar werden binnen de emancipatiebeweging van alle katholieken getrokken. De katholieke boeren, aangesloten bij de neutrale en christelijke organisaties, kwamen met deze kerkelijke richtlijnen onder de morele druk te staan hun verenigingen te veranderen in katholieke organisaties.

Van Maatschappij van Landbouw naar R.K. Boerenbond

In Dongen werd, zoals gezegd, eerst in 1892 een afdeling van de provinciale Maatschappij van Landbouw opgericht. In de streken rondom Dongen waren toen

de christelijke boerenbonden nog niet bekend. De neutrale vereniging groeide in de eerste tien jaar van haar bestaan geleidelijk aan uit tot een belangrijke afdeling. Enkele van haar bestuurders klommen op tot bestuursfuncties in de provinciale organisatie.⁵¹ Hun machtsposities waren zodoende verbonden met het voortbestaan van de Maatschappij van Landbouw. In het bestuur van de lokale afdeling zaten de grote boeren.

In 1905 hadden zich reeds 99 boeren bij deze neutrale landbouwvereniging aangesloten. De druk om over te gaan naar een rooms-katholieke boerenbond nam echter toe. Deze druk kwam vooral van buitenaf en 'van boven'. Na het verschijnen van de encyciek *Rerum Novarum* spraken de bisschoppen van Breda en 's-Hertogenbosch openlijk hun voorkeur uit voor katholieke organisaties. De katholieke boerenbestuurders van de Dongense afdeling van Maatschappij van Landbouw gaven hieraan gehoor en toonden hun onderdanigheid. Bij de leden drongen zij er in de algemene vergadering van 1911 op aan de overstap te maken naar de N.C.B. De meerderheid van de leden volgde het bestuursvoorstel en wezen bij acclamatie het bestuur aan als het voorlopig bestuur van de op te richten katholieke boerenbond.⁵²

De ontwikkeling van de R.K. Boerenbond. 1911 - 1920

In de eerste vergadering stelde het voorlopige bestuur een verzoekschrift op aan monseigneur P. Leyten, bisschop van Breda, waarin zij om een geestelijk adviseur vroegen. Zo'n raadsman werd door de statuten van de N.C.B. voorgeschreven. Hij moest toezicht houden op de vereniging. Besluiten van de vergadering, die naar zijn oordeel van godsdienstige of zedelijke aard waren, moesten zijn goedkeuring krijgen. Nog dezelfde maand werd een adviseur benoemd.⁵³

Op de stichtingsvergadering liet kapelaan Soffers al meteen zijn gezag gelden. Bij het opstellen van de lokale statuten bepaalde hij dat er niet tien maar slechts zes leden in het bestuur plaats zouden nemen, evenredig over de drie Dongense parochies verdeeld. Voorts drong hij er op aan het bestuur niet bij stemming maar met algemene goedkeuring te benoemen. Zijn voorstel werd gevolgd en het voorlopige bestuur kreeg de unanieme goedkeuring.

De opbouw van de organisatie lag nadrukkelijk in handen van deze adviseur. Met klem pleitte hij voor het snel opzetten van enkele coöperatieve economische verenigingen. Nog in 1911 kwam een boerenleenbank tot stand.⁵⁴ Binnen twaalf maanden werd er een tweede economische instelling, een coöperatieve inkoopvereniging, opgezet. Het merendeel van de boeren trad toe. Overigens konden alleen boeren, die lid waren van de boerenbond, in deze verenigingen worden opgenomen. De boerenleenbank gaf de boerenbond een voordelig krediet, waarmee voor de inkoopvereniging een 'pakhuis' gebouwd kon worden. Het bondsbestuur hield de leiding van deze vereniging en het inkopen van artikelen in eigen hand.

De in 1899 opgerichte zuivelvereniging met de stoomzuivelfabriek was een derde belangrijke economische instelling voor en van de boeren. De 'neutrale' zuivelvereniging viel organisatorisch buiten de boerenbond. Toch was er sprake van een

nauwe relatie. In het bestuur en de raad van toezicht zaten immers permanent twee boerenbondsbestuurders. Bij de oprichting waren 116 boeren toegetreden en halverwege de jaren '20 telde de vereniging ruim 300 leden. Met de statuutswijziging van de Brabantse Zuivelbond in 1934 -de stoomzuivelfabriek was er reeds in 1910 lid van geworden- ging ook deze 'neutrale' vereniging tenslotte over in een rooms-katholieke organisatie.

De eerste adviseur had alleen een oprichtingsfunctie. Toen hij zijn taak in 1914 had voltooid werd hij overgeplaatst en kreeg de boerenbond een nieuwe adviseur toegewezen. Het was één van de pastoors uit het dorp⁵⁵. Hij had een meer controlerende functie. In tegenstelling tot de stichtingsadviseur kende pastoor Dirven alle Dongense boeren. Het werd zijn taak om elke katholieke boer binnen de bestaande rooms-katholieke bond te krijgen en te houden.⁵⁶

Het oude bestuur van de Dongense afdeling van de Maatschappij van Landbouw -dat bijna automatisch het bestuur van de nieuwe boerenbond was geworden- droeg zorg voor de verdere uitbouw van de boerenorganisatie. Regelmatig werden er nieuwe verenigingen opgericht -in de periode 1914 - 1940 maar liefst 15 onderafdelingen.⁵⁷ Voor de opbouw van de organisatie was de eensgezindheid binnen het bestuur belangrijk. Uit de verslagenboeken blijkt dat de bestuursleden altijd met unanieme instemming werden herkozen. Binnen dit college was een zeer gering verloop. Dat hing onder meer samen met het feit, dat het bestuur zelf de nieuwe kandidaten voordroeg. Vaak waren dat zonen van aftredende bestuursleden. Er bestond een overerving van functies. Pas aan het eind van de jaren '30 ging men bestuursleden uit de Jonge Boerenstand en de andere onderafdelingen recruter.

De macht van de bestuurders werd eveneens versterkt door de reglementen van de N.C.B.. Elke nieuwe onderafdeling was verplicht iemand uit het bondsbestuur in haar bestuur op te nemen. Dit betekende dat minstens één bestuurszetel, en in sommige gevallen zelfs die van de voorzitter, in handen was van de boerenbondsleiding. Er ontstond binnen de gehele organisatie een netwerk van dubbelfuncties. De hechte eenheid van de boerenvoormannen en hun overheersende machtsposities stelden hen in staat de vinger aan de pols van het totale verenigingsleven te houden. In feite hadden zij zich, onder het toeziend oog van de geestelijke adviseur, tot het knooppunt van alle sociale en economische betrekkingen binnen de eigen boerenstand gemaakt.

De reikwijdte van hun macht blijkt onder andere uit het feit dat bij aanmelding van een nieuw lid diens levensloop nagetrokken werd. Alleen bij unanieme instemming van het bestuur én de geestelijke werd een nieuw lid toegelaten. Deze beoordeelde men op het feit óf hij een vakkundige boer was, óf hij zich niet misdragen had en óf hij een goed katholiek was. Dreiging met uitsluiting was dan ook een belangrijk machtsmiddel om de interne cohesie te handhaven. De invloed van het bondsbestuur was behalve door de vaste bestuurszetels ook groot doordat de onderverenigingen hun statuten en reglementen door de bondsleiding moesten laten goedkeuren. De enkele schuchtere poging van Dongense boeren om zelf een vereniging op te richten, onder andere een eiervereniging, werd snel binnen het kader van de boerenbond getrokken. Ook de verkiezing of benoeming van nieuwe bestuursleden van de onderafdelingen had de goedkeuring van het hoofdbestuur nodig. Hun ledenlijsten werden regelmatig nagekeken, want hierop mochten geen personen staan

die geen lid waren van de boerenbond. Handelde een ondervereniging tegen de wensen van de bondsbestuur in, dan liep zij het gevaar haar erkenning te verliezen.⁵⁸ De verhoudingen binnen het totale boerenverenigingsleven werden met andere woorden gekenmerkt door 'vrijheid in gebondenheid'. Deze vrijheid bestond uit het handelen volgens de bondsvoorschriften onder het toezicht van de geestelijk adviseur en het bondsbestuur.

De R.K. Boerenbond in de jaren '20 en '30

Binnen de boerenbondsvereniging, waar de vak- en standsorganisatie samenvielen, deden de geestelijke en de bondsbestuurders pogingen om alle boeren, groot en klein, aan te zetten tot eenheid en samenwerking in hun sociale en economische activiteiten. Enerzijds ging er van de opgelegde organisatiestructuur en de bindende reglementen en statuten een druk uit tot samenwerking en eenheid. Anderzijds propageerden de bondsgeestelijke en het bestuur met een beroep op hun katholiciteit en standsbewustzijn de harmoniegedachte onder de boeren.

In dat kader paste ook de verplichte aanwezigheid van alle boeren op de jaarlijkse algemene ledenvergaderingen. Bij afwezigheid zonder reden van opgaaf riskeerde men een geldboete. Op deze vergaderingen brachten het bestuur en de adviseur verslag uit van de resultaten die dat jaar geboekt waren en van de stand van zaken van de gehele vereniging. Deze bijeenkomsten hadden echter niet alleen tot doel om de leden te laten zien wat er reeds door samenwerking was gepresteerd, maar ook om hen nog nadrukkelijker tot onderlinge solidariteit aan te zetten. Daarin schoten veel boeren nog te kort, want zo constateerde de voorzitter op de jaarvergadering van 1920⁵⁹:

Er heerscht in onze vereeniging een zeer groot gebrek aan eenheidsgevoel, sociale samenwerking. Zoo zijn er die koopen bij anderen als onze prijzen hooger zijn. Zij begrijpen niet dat zij daardoor hunne evennaasten en hun eigen zelve nadeel betrokkenen. Immers hoe hoger de omzet, hoe gemakkelijker de concurrentie. Dongensche landbouwers wees gedachtig de spreuk: L'union fait la Force!

De leidsmannen spoorde daarom de leden herhaaldelijk aan de sociale cursussen te volgen, die de geestelijk adviseur gaf. Daar werd hen voorgehouden welke rechten en plichten zij hadden tegenover hun kinderen, het personeel, de pachtheer, de standsgenoten, de overheid en de andere leden van de maatschappij.⁶⁰ Daarnaast maakte het bestuur op gezette tijden propaganda voor de katholieke landbouwtijdschriften als 'Rust-Roest' en boeken als 'Rond Haard en Erf' en moedigde men de leden aan om ontwikkelingscursussen te volgen. Op de vergaderingen zelf hielden van tijd tot tijd sprekers van het bisdom lezingen over onderwerpen als de Moderne Katholieke Jeugdbeweging, de Sociale Aktie of het communisme. En vooral de geestelijke adviseur drong er op aan ook lid te worden van andere niet-standsgebonden verenigingen zoals de R.K. Kiesvereniging, die aangesloten was bij de R.K. Staatspartij. Een ander terrein waarop de nadruk werd gelegd, was de ontwikkeling

van de landbouwkennis. Elk jaar zette het bestuur voor de boerenzoons en -dochters melk- en veecursussen op. Deze zorg voor de ontwikkeling van de boerenjeugd leidde uiteindelijk tot de oprichting van een nieuwe standsvereniging, de R.K. Jonge Boerenbond.

De jaarlijkse bestuursverkiezingen waren een belangrijke maatstaf voor het vertrouwen van de leden in de leiding. Het gebeurde in de periode 1920-1940 echter niet één keer dat er bestuurders werden weggestemd. Een andere indicatie voor de vertrouwensbasis lag in de goedkeuring van de voorbereide beleidsplannen. Maar ook die werden in deze periode niet éénmaal weggestemd. Zelfs hoefden zij nooit in gewijzigde vorm te worden uitgevoerd. De meerderheid van de boeren stelde vertrouwen in hun bestuurders en erkende de legitimiteit van hun leiderschap. Bovendien versterkte het grote aantal openbare functies, die de verschillende bestuurders in en buiten de vereniging, in de dorpsamenleving en de wijdere regio bekleedden, de legitimiteit van dat leiderschap. Deze openbare functies verhoogden het prestige van de bestuurders. Zij werden door de boeren als dé gezagsdragers erkend. Uiteraard ondersteunden de Dongense geestelijkheid en notabelen het gezag van de boerenbestuurders. Regelmatig woonden zij de bondsvergaderingen bij en lieten dan in hun toespraken hun waardering tegenover de boerenbond en haar leiding blijken.

Wanneer de onderlinge solidariteit en samenwerking werd bedreigd, trad vooral de geestelijke raadsman op de voorgrond. Bij interne conflicten probeerde hij een bemiddelende rol te spelen. Als priester was hij parochiële herder over de gelovige boeren en als geestelijk adviseur hield hij toezicht op de diverse onderverenigingen. Door het samengaan van deze functies kon hij grote invloed uitoefenen. Zijn tussenkomst leidde meestal tot bevredigende oplossingen. Zijn gezag werd door de boeren aanvaard en van nut bevonden. In de houding van de geestelijkheid was sprake van waardering voor de boerenstand. Zij beschouwden de boeren als trouwe leden van de R.K. kerk. Een groep die paste in het ideaalbeeld van de kerk ten aanzien van de maatschappelijke ordening.

De R.K. Jonge Boerenstand

Bij de reorganisatie van de N.C.B. in 1921 werd er bepaald dat hij voortaan de gehele boerenstand zou omvatten, de ouderen zowel als de jongeren, de mannen zowel als de vrouwen. In de plaatselijke bondsvereniging kwam er toen een aparte organisatie voor de jonge boeren, de R.K. Jonge Boerenstand.⁶¹ De samenwerking tussen de boerenbond en de jongerenvereniging werd gegarandeerd doordat er wederkerig een bestuurslid met adviserende stem in het bestuur zou worden opgenomen. Verantwoording was de lokale jeugdvereniging echter alleen verschuldigd aan het Secretariaat, het overkoepelende lichaam van alle Jonge Boerenstandsverenigingen. De nieuwe standsvereniging werd door de bisschoppen goedgekeurd en aangemoedigd.

In Dongen namen de geestelijk adviseur en het bondsbestuur het initiatief. Op de algemene ledenvergadering van 1921 maakten zij propaganda voor deze nieuwe vereniging. Bij de oprichting kregen 44 jongeren toestemming van hun ouders om

toe te treden. Het ledenbestand groeide aanvankelijk slechts langzaam. Het bleef lang rond de 50 leden schommelen. Toen aan het begin van de jaren '30 door de geestelijkheid actie gevoerd ging worden voor de Katholieke Jeugd Verenigingen (K.J.V.), steeg het ledenbestand naar 70. De leeftijdsgrenzen van deze jeugdvereniging werden op 18 en 28 jaar gesteld, daarna gingen de boeren naar de boerenbondsvereniging. In de jongerenvereniging rustte de leiding volledig in handen van een geestelijk adviseur en werkten de jonge boeren samen aan het ontwikkelen van hun vaardigheden. In de activiteiten lag de nadruk op de technische ontwikkeling en het landbouwonderwijs. In de jaren '30 kreeg de vereniging een eigen technisch adviseur, broeder Alquinus. Het was een religieus uit één van de Dongense kloosterordes, die zich toelagde op het landbouwonderwijs.⁶² Op de boerenouders werd door de Dongense geestelijken invloed uitgeoefend om hun zoons naar vervolgopleidingen te laten gaan. Maar alleen de meest begaafde jonge boeren werden geselecteerd om de lagere en middelbare landbouwscholen te volgen, waarvoor door de gemeente subsidie werd gegeven.

Van het bondsbestuur kregen de jongeren alle medewerking. In 1925 gaf het een flinke subsidie voor het opzetten van een eigen landbouwbibliotheek. Soms verleende men korting op de abonnementen van het blad 'De R.K. Jonge Boerenstand' of schonk prijzengelden voor de door hen georganiseerde fokvee- en paardendagen. Voor de bondsleiding stond de landbouwonwikkeling echter voorop.

De jeugdvereniging bevorderde ook de samenwerking van de jongeren op andere terreinen. Zo werd bijvoorbeeld onder toezicht van de adviseur een toneelclub opgericht. Overigens had elke stand zijn eigen toneelvereniging. Samen bezocht men de 'Jonge Boerendagen' in andere dorpen en de 'Katholieke Jeugdverenigingsdagen' in Breda.

De belangrijkste vormende activiteiten waren evenwel de vormingscursussen en de ontwikkelingsavonden onder leiding van de adviseur. In deze sociale cursussen kregen de jongeren onderricht in maatschappijleer, sociologie en apologie.⁶³ Zij moesten de maatschappij leren kennen en begrijpen volgens de katholieke opvattingen en haar weten te verdedigen in contacten met de andersdenkenden. De vormingsactiviteiten bevorderden niet alleen hun algemene beschavingspeil, maar brachten tegelijkertijd de meest begaafde jonge boeren naar voren. Zij werden door de adviseur en het bondsbestuur 'gevraagd' om de kadercursussen van de R.K.J.B. te gaan volgen. Hierin werden zij dan begeleid om uit te groeien tot betrouwbare katholieke leiders, die de boerenorganisatie volgens het katholieke model zouden leiden.⁶⁴ De doelmatige werking van deze kadervorming wierp kort voor de Tweede Wereldoorlog haar vruchten af. De bestuurs- c.q. kaderleden van de R.K. Jonge Boerenstand stroomden door naar de besturen van de R.K. boerenbond en de onderafdelingen. De eerste generatie voormannen werd op die manier langzamerhand afgelost.

Volgens de statuten van de R.K.J.B. mocht zij het lidmaatschap van de zuivere godsdienstige verenigingen niet eisen: maar geheel en al volgens het doel en de geest van de organisatie behoorden de jonge boeren tevens lid te zijn van de plaatselijke godsdienstige verenigingen. Op deze wijze werd het verband tussen het parochiële verenigingsleven en het standsverenigingsleven niet verbroken. Een goed R.K.J.B.-er moest beschikbaar zijn voor het gehele godsdienstige en sociale parochieleven.

Binnen de R.K. Jonge Boerenstand werden, zoals gemeld, in de jaren '20 melkcursussen gegeven. Ook boerendochters namen er aan deel. Vanaf 1928 startte men eveneens met landbouwhuishoudcursussen. Daar kregen de meisjes les in koken, naaien en voedingsleer. De jonge boerinnen verschenen nu ook regelmatig op de vormingscursussen en de ontwikkelingsavonden van de geestelijk adviseur. Zij kenden noch plaatselijk, noch gewestelijk een eigen organisatie. Pas in het begin van de jaren '30 werd er in de Dongense kranteverslagen en de boerenbondsnotulen voor het eerst over een R.K. Jonge Boerinnenbond gesproken.⁶⁵ Het ontstaan van deze vereniging hing samen met de actie, die de geestelijken van Dongen vanaf 1932 voerden. Zij probeerden in opdracht van de bisschop te komen tot Katholieke Jeugd Verenigingen.⁶⁶

In de R.K. Jeugdverenigingen waren de meisjes volgens hun beroep en stand georganiseerd. Jeugdige boerinnen tussen 16 en 25 jaar maakten deel uit van de Katholieke Boeren Jeugd Vereniging. In de K.J.V. gold het principe: 'Eigenheiliging en Katholieke Actie voor en door de Jeugd'. Met Katholieke Actie werd bedoeld op het zogeheten Lekenapostolaat, de verspreiding van het christelijk geloof door de gelovigen zelf. De Jonge Boerinnenbond was dus zowel een katholieke jeugdvereniging, de K.B.J.V. en als zodanig met het parochiële verenigingsleven verbonden, als een zelfstandige standsvereniging met een eigen bestuur binnen de boerenbond. Voor de vakbelangen en de landbouwhuishoudcursussen bleven zij aangewezen op de boerenbond. Pas in 1938 werd er met een flinke subsidie van de gemeente Dongen een Landbouw-Huishoudschool geopend. De boerendochters hadden een eigen toneelvereniging en bovendien een reidansclub.

De R.K. Boerinnenbond

Tot de oprichting van een Boerinnenbond voor volwassenen werd door de geestelijk adviseur en enkele boerenbondsleden vanaf 1936 aangedrongen.⁶⁷ Het bestuur achtte dit echter nog niet noodzakelijk. In Dongen waren er immers al de Jonge Boerinnenbond en de R.K. Vrouwenbond.⁶⁸ In zijn ogen bewerkten die twee rooms-katholieke verenigingen reeds met succes hetzelfde terrein als waarop de boerinnenbond zich zou gaan richten. De werkelijke reden was, dat men met de oprichting van deze vrouwenvereniging wilde wachten tot een aantal van de jonge boerinnen de leeftijd bereikt hadden waarop zij het initiatief en de leiding van deze nieuwe onderafdeling op zich zouden kunnen nemen. Nadat de geestelijk adviseur op de algemene ledenvergadering van 1938 nogmaals uitvoerig het nut en het doel van deze vereniging had uitgelegd, besloot men toch tot de oprichting over te gaan. Er meldden zich meteen 44 vrouwen aan. Binnen een jaar steeg het ledental naar negentig. Met grote voortvarendheid kwamen er landbouwhuishoudcursussen van de grond met onderwerpen als melkwinning, melkbehandeling en verzorging van de groentetuin en de bloemenhof. De adviseur gaf met enige regelmaat cursussen en lezingen over godsdienstige onderwerpen. Hij hield de vrouwen Maria als het lichtend voor-

beeld der Moeders voor. Door haar na te volgen zouden zij er in slagen *het koninkrijkje van hun gezin met bekoorlijke gezelligheid en zonnige levenswarmte te vervullen.*

Ook de Boerinnenbond verbrak het verband met het parochiële verenigingsleven niet. De meeste bondsvrouwen waren tevens lid van de zuiver godsdienstige verenigingen. In hun vergaderingen werd het tijdschrift 'De Katholieke Boerin'⁶⁹ aanbevolen. In de opvoedkundige verhalen van dit blad stonden 'tucht' en 'orde' centraal.

Waar de Boerenbond zorg droeg voor de belangen van de mannen, de Jonge Boerenstand voor de jongens, de Jonge Boerinnenbond voor de meisjes, zorgde de Boerinnenbond voor de vrouwen. De rooms-katholieke N.C.B.-organisatie moest door de boerengezinsleden gezien worden als één groot familieverband. Iedere afdeling nam haar eigen plaats in en werkte actief met de andere samen om de materiële en immateriële belangen van de gehele boerenstand te behartigen. Op die wijze paste de boerenstand in het kader van het rooms-katholieke maatschappij-ideaal. De slotwoorden van het boerenbondslied luiden dan ook:

Trouw aan het kruis, trouw aan de ploeg, lieve de Boerenbond.

Schoenmakerslied.

(Wijze: *Heb je wel gehoord van die Zilveren Vloot?*)

Zingen wij een lied op het schoenmakersvak,
Een lied nu aangeheven!
Eens gaf Sint Crispijn het een roemruchte naam
En zoo is het altijd gebleven.
Hoezee! Hoezee!
Komt, zingt nu met ons mee!
Omdat wij willen zijn,
Omdat wij willen zijn:
Van 't goede Gild' van Sint Crispijn,
Van 't goede Gild' van Sint Crispijn!

Dongen is het land van schoenen en van leer,
Bekend op gansch de aarde.
En wij, wij zijn trotsch op die roem en die eer,
Die Dongen zich zelf vergaarde.
Bravo! Bravo!
Het blijve altijd zoo,
Dat wij met eere zijn,
Dat wij met eere zijn:
Van 't goede Gild' van Sint Crispijn,
Van 't goede Gild' van Sint Crispijn!

1. Schoenmakerslied van de R.K. Schoen- en Lederbewerkerbond "St. Crispinus en Cripianus" te Dongen. (Heemkunde Kring Dongen).

4. Arbeidersorganisaties in Dongen.

De eerste rooms-katholieke organisatie van arbeiders, die in Dongen van de grond kwam, was de R.K. Schoen- en Lederbewerkerbond 'St. Crispinus en Crispianus'.⁷⁰ Tijdens de oprichtingsvergadering op 19 april 1903 werd het Rerum Novarum uitgelegd en de noodzaak van de organisatie tot rooms-katholieke arbeiders benadrukt. De aanwezigen bleken er wel voor te voelen, al⁷¹:

waren er, die zich neutraal wilden vereenigen. Men zei 't wel niet met evenveel woorden maar men was niet gediend van 'n geestelijk-adviseur.

De groep, die wel een katholieke organisatie wenste, nam het initiatief tot de oprichting. Er traden 15 leden toe. Na twee maanden had de nieuwe organisatie al 450 leden. De bond kreeg van alle kanten medewerking. Men werd gesteund door een toegewezen geestelijk adviseur, kapelaan Van Wees van de Laurentiusparochie.⁷² De vrouwen van de leerfabrikanten stichtten een fonds van f 500,- en collecteerden insignes en een vaandel voor de bond bijeen. Na enige tijd kwam er een algemeen ziekenfonds van de grond. De Schoen- & Lederbewerkerbond sloot zich in 1904 aan bij de in dat jaar opgerichte Dongense R.K. Volksbond.⁷³

Van R.K. Volksbond tot R.K.W.V.

Met instemming en medewerking van de geestelijkheid en de gegoede burgerij was deze plaatselijke afdeling van de Nederlandse R.K. Volksbond door de Dongense arbeidersvoorman H. Akkermans opgericht.⁷⁴ Deze nieuwe bond was echter uitsluitend een standsorganisatie. Bij de reeds georganiseerde arbeiders ontstond daartegen verzet⁷⁵:

omdat men meende, dat de R.K. Volksbond te eenzijdig zich interesseerde voor de geestelijke belangen zijner leden, waarvan er trouwens velen geen arbeiders waren, met name zich niet bezig hield met vakbelangen, werd overgegaan tot de stichting van een vakorganisatie.

De stichting van een vakorganisatie bleef vooralsnog een voornemen. Het was echter tegen het zere been van de geestelijken, die vreesden dat de arbeiders in het 'roode kamp' zouden belanden en ook tegen de zin van de notabelen, die vreesden dat de arbeiders zich bezig wilden gaan houden met de vertegenwoordiging in het plaatselijke bestuur. Een vakorganisatie betekende tevens een bedreiging voor de Dongense fabrikanten annex winkeliers, die door middel van gedwongen winkelnering hun zeggenschap over de arbeiders lieten gelden.⁷⁶ Toen echter in 1909 de wet op het arbeidscontract tot stand kwam, begon men de onvermijdelijke noodzaak van een vakorganisatie als onderhandelaar met de werkgevers in te zien. Uiteindelijk kwam in 1910 de R.K. Fabrieksarbeidersbond 'Sint Wilibrordus' tot stand, die direct al meer dan 100 leden telde. De naam van de R.K. Volksbond werd onder invloed van de steeds sterker wordende vakverenigingen in het tweede decennium van 20e

2. Openluchtmeeting van de RK Gildenbond, toegesproken door de voorzitter H. Akkermans in 1915. RK Gildenbond is de oude en verwarrende benaming voor RK Werklieden vereeniging. (Heemkunde Kring Dongen).

eeuw veranderd in R.K. Werklieden Verbond (R.K.W.V.). In Dongen veranderde de naam van de volksbond in R.K. Werklieden Vereeniging 'St. Jozef'.⁷⁷

De R.K. Werklieden Vereeniging 'St. Jozef'

De werkliedenvereniging had als doel: *De verheffing van de katholieke arbeidersstand op godsdienstig, zedelijk, cultureel en materieel gebied.*⁷⁸ Ook hier stond de immateriële verheffing, overeenkomstig de opvattingen van de clerus, dus voorop. Desalniettemin nam de materiële doelstelling, die geformuleerd werd als zelfhulp, een belangrijke plaats in binnen de werkzaamheden van de R.K.W.V.⁷⁹

Naast de coöperatieve bakkerij en verbruikersvereniging 'Helpt U Zelf' kende de R.K.W.V. nog de onderafdelingen: de R.K. Fabrieksarbeidersbond 'Sint Willibrordus', de centrale volksbank, de levensverzekeringsmaatschappij 'Concordia', een algemeen ziekenfonds en een steenkolenvereniging. Onder haar immateriële werkzaamheden vielen de toneelvereniging 'Kunst naar Kracht', de vereniging 'Herwonnen Levenskracht'⁸⁰, de ontwikkelingscursussen voor de katholieke arbeiders en de standsorganisatie 'De Jonge Werkman St. Petrus Canisius'. Andere activiteiten waren o.a. de medewerking aan het opzetten van werklozenavonden, en aan de oprichting van de schoenmakersvakschool, die overigens geheel in handen van de

3. Winkelpand van de Coöperatieve Bakkerij en Verbruiksvereniging 'Helpt U Zelf' in de Nieuwstraat te Dongen, jaren dertig (Heemkunde Kring Dongen).

4. Winkelpand van de Coöperatieve Bakkerij en Verbruiksvereniging 'Helpt U Zelf' in de Nieuwstraat te Dongen, jaren dertig (Heemkunde Kring Dongen).

werkgevers was. Aan de opsomming van onderafdelingen en activiteiten is te zien dat deze vereniging veel aspecten van het leven van de arbeiders probeerde te bereiken.

De R.K.W.V. en de R.K. Fabrieksarbeidersbond in de jaren '20 en '30

Tot het begin van de jaren dertig is er in Dongen sprake geweest van een zekere overlapping in de werkzaamheden van de standsorganisatie de R.K.W.V. en de vakorganisatie de R.K. Fabrieksarbeidersbond. De R.K.W.V. hield zich zowel met materiële belangen -het arbeidscontract en de werktijden- als met immateriële zaken bezig. Halverwege de jaren twintig kwam de nadruk echter steeds meer te liggen op de standsbelangen.⁸¹ De R.K.W.V. kende twee soorten vergaderingen: algemene en jaarvergaderingen. In de laatste werden bestuursleden herkozen, het jaarverslag voorgelezen etc. De algemene vergaderingen, niet vaker dan twee keer per jaar, waren meestal propagandistisch van aard. 'De Volkskrant' werd er als goede lectuur aangeprezen, die het geloof van de arbeiders niet verpestte. De vertegenwoordiging van de arbeiders in de politiek was een ander regelmatig terugkerend thema. Maar ook onderwerpen als de organisatie van looiersknechten en de oprichting van nieuwe onderafdelingen kwamen aan bod. In alle verslagen wordt de opkomst van de leden slecht genoemd. Meestal waren er, op een ledenbestand van zevenhonderd, zo'n honderd leden aanwezig. Men probeerde van alles om deze bijeenkomsten aantrekkelijk te maken. In 1938 stelde men na afloop van de jaarvergadering een tombola in het vooruitzicht.⁸²

Tot 1924 bestonden er in Dongen dus twee vakorganisaties: de R.K. Schoen- en Lederbewerkersbond en de R.K. Fabrieksarbeidersbond. Hun werkzaamheden overlappen elkaar. De R.K. Fabrieksarbeidersbond was een organisatie voor alle Dongense arbeiders, terwijl de Schoen- en Leerbewerkersbond een organisatie was uitsluitend voor leerarbeiders. Maar omdat de industrie in het dorp zeer eenzijdig georiënteerd was betekende dit, dat bijna alle Dongense arbeiders, leerarbeiders waren. In maart 1924 vond er een buitengewone vergadering van beide organisaties plaats, waarin voor samensmelting gepleit werd.⁸³ Een maand later sloot de Nederlandsche R.K. Leerbewerkersbond, en dus ook haar Dongense onderafdeling, zich aan bij de R.K. Nederlandsche Fabrieksarbeidersbond. Door deze fusie ontstond een relatief sterkere vakorganisatie. Deze fusie was noodzakelijk geworden omdat door de malaise de dreiging van een massale overloop van rooms-katholieke arbeiders naar niet-katholieke vakbonden was ontstaan. Het waren dan ook niet de Dongense arbeiders die een dergelijke fusie bepleitten, maar het hoofdbestuur dat de noodzaak er van inzag.

In 1929, een jaar na het zilveren jubileum van de R.K.W.V., was er voor het eerst een krachtmeting tussen de werkgevers en de vakorganisatie. Het plaatselijke hoofdbestuur van de bond had een afschrift van het nieuwe collectieve arbeidscontract aan de Dongense patroons aangeboden. Slechts één schoenfabrikant tekende, de anderen weigerden. Er werd daarom door de vakbond een vergadering belegd.⁸⁴ In de twee hierop volgende weken waren de stakingsgeruchten voorpaginanieuws bij het Nieuwsblad. Het kwam echter niet daadwerkelijk tot een staking. De patroons kozen eieren voor hun geld en tekenden. In de daarop volgende vergadering begon de bondsvoorzitter de gemoederen te sussen. Er was getekend, maar...⁸⁵

Daartegenover heeft de werkgever dan ook 't volste recht van de arbeiders stipte plichtsbetrachting te vragen (...). Van arbeiderszijde wordt ook vaak gedwaald (...) spreker wijst er op, dat de arbeiders maar al te vaak incorrect handelen. Daarom vraagt hij om eerlijke inlichtingen en spoort de leden aan op tijd op 't werk te zijn. De lamelndigen brengen de goede verstandhouding in gevaar.

Feitelijk werd hier gepoogd bij de leden opnieuw discipline aan te brengen. In de verslagen van het Nieuwsblad over dit conflict wordt de clerus nergens genoemd. Maar diens rol 'achter coulissen' kan afgeleid worden uit de poging van de voorzitter om een hernieuwde discipline aan te brengen. Alleen door orde en tucht kon de sociale vrede, in christelijke zin, komen. Dit was overeenkomstig het idee van de geestelijkheid, conflicten moesten worden vermeden, de harmoniegedachte stond centraal. De fabrieksarbeidersbond kwam echter wel gesterkt uit dit conflict.

Begin jaren dertig, ten tijde van de economische crisis, waren er volgens het Nieuwsblad in Dongen nog zo'n tweehonderd arbeiders ongeorganiseerd. In de ogen van de vakorganisatie en de clerus betekenden zij potentiële leden voor de 'roode partijen'. Die angst voor de 'roode partijen' was niet geheel fictief. Het N.V.V., de toenmalige socialistische vakbond startte in Dongen in 1938 een wervingscampagne. Als reactie riep de R.K. Fabrieksarbeidersbond een *Groote Propaganda Vergadering* uit, maar ook de geestelijken reageerden bijzonder fel. In het Wekelijksch Nieuwsblad verscheen een brief van Deken Batenburg gericht 'aan de katholieken van Dongen', waarin hij hen er aan herinnerde⁸⁶:

dat aan den katholiek, die lid is van een Socialistische of een Communistische vereeniging, die het socialisme of communisme metterdaad steunt - en dat doet het N.V.V. zonder enige twijfel - de H.H. Sacramenten en bij overlijden de kerkelijke begrafenis moet worden geweigerd.

De wervingsactie van het N.V.V bleef uiteindelijk zonder daadwerkelijk succes.

Net als bij de boerenorganisatie gold ook bij de arbeiders een wederzijds verplicht lidmaatschap van de stands- en vakorganisatie. Het cijfermateriaal dat in 'Het Wekelijksch Nieuwsblad' gegeven wordt over de ledenbestanden van beide verenigingen is schaars. In de jaren '20 werden in het geheel geen aantallen gemeld. Voor de jaren '30 kunnen er de volgende gegevens aan ontleend worden⁸⁷:

jaar	R.K. Werklieden Vereniging totaal - vrouwen - mannen			R.K. Fabrieksarbeidersbond totaal - vrouwen - mannen		
1930	?			557		
1931	634	3	631	548	4	544
1932	?			'ruim 700'		
1933	'meer dan 800'			?		
1934	732	21	711	?		
1935	717	20	697	?		
1936	683	21	662	?		
1937	692	29	663	?		
1938	694	31	663	736		
1939	711	33	678	?		

Tegen het einde van de jaren dertig blijkt het ledental van de R.K. Fabrieksarbeidersbond groter te zijn geweest dan dat van de R.K.W.V. Dit zou erop kunnen wijzen dat de vakorganisatie zich eind jaren dertig had versterkt. De arbeiders zagen, zoals herhaaldelijk is gebleken, meer het nut van de vakbond in dan van de standsorganisatie. Tevens lijkt het erop dat eind jaren '30 de angst om lid van de vakbond te worden verdwenen was. Voorts is uit cijfers op te maken dat zo'n 60% van de Dongense arbeiders georganiseerd was.

Opvallend is verder het lage aantal georganiseerde arbeidsters. In de kranteverslagen worden zij nauwelijks genoemd. Toch werkten er in de schoenfabrieken veel meisjes, onder meer als stiksters. Het bestuur van de R.K. Fabrieksarbeidersbond vond echter wel dat deze arbeidsters lid moesten worden, opdat zij later als moeders het nut van de organisatie zouden begrijpen.⁸⁸ Begin jaren dertig werd een voorstel ingediend om tot een aparte vereniging voor meisjes te komen.⁸⁹ Het heeft toen echter geen doorgang gevonden.

Over de niet-georganiseerde arbeiders is weinig bekend. Een deel van hen moet gezocht worden in het looibedrijf, de looiersgezellen. Deze bedrijfstak kende tot in de jaren dertig hoofdzakelijk twee- en driemans bedrijfjes. De vakorganisatie maakte herhaalde malen propaganda onder de looiersgezellen, die nog voor abnormaal lage lonen werkten en meestal geen arbeidscontract hadden. Maar het animo was niet groot.⁹⁰

'De Jonge Werkman St. Petrus Canisius'

Begin jaren dertig werd de 'De Jonge Werkman St. Petrus Canisius', een onderafdeling van de R.K.W.V voor arbeiders van 16 tot 21 jaar, opgericht.⁹¹ Het initiatief daarvoor lag geheel bij de geestelijkheid. Door veranderingen in de organisatie van de arbeid in de leerindustrie in de eerste decennia van deze eeuw -de overgang van werkplaatsen naar fabrieken- werden de mogelijkheden van directe controle over de arbeiders door de geestelijken als geringer ervaren. Er waren nu fabrieken ontstaan met vaak honderd of meer arbeiders. De fabrieksarbeid bood in de ogen van de geestelijken de mogelijkheid om zich aan hun gezag te onttrekken. De oprichting van 'De Jonge Werkman' was dus feitelijk een poging om langs een andere weg meer invloed te krijgen op de jonge arbeiders, de toekomstige volwassen arbeiders.⁹² Vanwege het gebrek aan animo bij deze groep jongeren, gaf de geestelijkheid de voorkeur aan het opzetten van een soort kaderopleiding. Een aantal jonge arbeiders⁹³ moest opgeleid worden tot 'apostelen', personen die aan andere jonge arbeiders het hen geleerde moesten overdragen.⁹⁴ De vorming van de jeugd moest de basis leggen voor het verwezenlijken van het maatschappelijk ideaal van de rooms-katholieke kerk. De jongeren moesten weerbaar gemaakt worden om de problemen van de tijd - de werkloosheid, de lange arbeidstijden en de lage lonen - het hoofd te bieden. Dit gebeurde door het verkondigen van een (hernieuwde) arbeidsmoraal⁹⁵:

Arbeidslust brengt arbeidsvreugde. Van gekanker, dat de arbeidslust bederft, moet de jeugd een afkeer krijgen, en daarom heeft de J.W.(Jonge Werkman) den jongen zoo te vormen, dat noch het werk zelf dat aan den jongen werkman wordt opgelegd, noch het karig loon dat hem

5. "De Jonge Werkman St. Petrus Canisius" te Dongen, 24 mei 1936
(Heemkunde Kring Dongen).

vooral in de eerste jaren daarvoor wordt uitbetaald, instaat is den oprechten arbeidslust weg te nemen.

Opvallend is hier het verschil met de doelstelling van de R.K. Fabrieksarbeidersbond en de R.K.W.V. Deze streefden duidelijk naar lotsverbetering van de arbeidersstand. Bij 'De Jonge Werkman' werd daarentegen een soort lotsbe-rusting verkondigd in de vorm van 'arbeidsvreugde'. Opmerkelijk is eveneens dat de geestelijken in hun artikelen over 'De Jonge Werkman' in het Wekelijksch Nieuwsblad duidelijk hun mening over de arbeiders en de fabrieken ventileerden. En dat oordeel was eensgezind negatief. Het milieu op de fabrieken was *schadelijk en nadelig voor het godsdienstig leven*.⁹⁶ Jonge arbeiders werden *op kantoor en fabriek of op het werk in korte tijd bedorven*.⁹⁷ De fabrieken en ateliers waren *broeinesten van zedeloosheid*.⁹⁸ Deze en andere opmerkingen over de werksituatie, waren tegelijkertijd een direct verwijt aan de arbeiders, die deze werkplaatsen bevolkten. Voor de geestelijken bleef het arbeidende deel van de Dongense bevolking een potentieel gevaar; zedeloosheid en socialisme lagen in hun ogen in elkaars verlengde. Met deze zeer negatieve opmerkingen, waartegen overigens niemand protesteerde, legitimeerde de rooms-katholieke geestelijkheid de noodzaak van een jonge arbeidersvereniging.

Aan het begin van de jaren dertig werden er, net als bij de boeren, voor de arbeiders ontwikkelingscursussen gestart. Deze bestonden uit één avond per week onderwijs in staatsinrichting, taal en stijl, godsdienst en geschiedenis. Ze hadden tot doel een arbeiderskader te scheppen, waaruit de toekomstige plaatselijke, gewestelijke en zelfs landelijke leiders zouden kunnen worden gerecruteerd.⁹⁹ Dat wilde zeggen, potentiële betrouwbare katholieke leiders, die de arbeidersorganisaties volgens katholiek model zouden moeten gaan leiden. De overeenkomsten met 'De Jonge Werkman' zijn, behalve de tijd van oprichting, ook de opzet. Een kleine groep arbeiders werd opgevoed en geschoold om als leiders of 'apostelen' op te treden. Een andere overeenkomst was dat ook hier de invloed van de clerus domineerde. Deze ontwikkelingscursussen en de oprichting van de vereniging voor jonge arbeiders kunnen andermaal beschouwd worden als een poging van de geestelijkheid om meer vat te krijgen op de arbeiders in Dongen.

Opvallend is dat in de kranteverslagen van het 'Wekelijksch Nieuwsblad' nauwelijks of geen aandacht werd besteed aan de vrouwelijke arbeidersjeugd. Ook daarvoor was toch kort na 1900 een bepaalde vorm van jeugdzorg onder leiding van priesters en volwassen vrouwen ontstaan, namelijk de meisjespatronaten. Een alternatief daarvoor kwam aan het eind van de jaren '20 in de vorm van Katholieke Jeugdverenigingen (KJV) onder auspiciën van de Eucharistische Kruistocht (EK), die in het bisdom Breda zijn oorsprong had met monsigneur F. B. J. Frencken als de grote inspirator en leidsman.¹⁰⁰ Om te komen tot een meer aangepaste werking van de KJV werd deze vereniging begin jaren '30 opgesplitst in afzonderlijke 'Gilden' voor de 'Hooge Stand', de middenstand, de boerenstand en de arbeidersstand. De 'Gilde voor de arbeidersstand' is later omgezet in de Katholieke Arbeiderjeugdvereniging als onderafdeling van de R.K.W.V.

De 'beschaving' van de Dongense leerarbeiders

Vanuit een ander perspectief kunnen deze organisaties ook beschouwd worden als onderdeel van een 'beschavingsoffensief' en wel als pogingen van de geestelijkheid tot een geplande gedragsverbetering van de Dongense arbeiders. De clerus stond in die opzet niet alleen. Zij kreeg steun van de notabelen uit het dorp, die aan het begin van de twintigste eeuw ook een belangrijke rol speelden bij de oprichting van charitatieve verenigingen. Dit waren niet standsgebonden organisaties, in de betekenis dat iedereen er lid van kon worden. Zij hadden tot doel de lagere strata van de bevolking te 'beschaven'. Men wilde, wat men als kwalijke uitwassen in het gedrag van de arbeidersbevolking beschouwde, uitbannen door middel van voorlichting, vorming, huisbezoeken en geldelijke steun. Voorbeelden van dergelijke organisaties zijn de St. Elisabethsvereniging, de Vereeniging Katholiek Leven¹⁰¹ en de Mariavereniging 'de Dongense Drankweer'. De Dongense Drankweer werd in 1906 opgericht op initiatief van -toen nog- kapelaan Dirven van de St. Laurentius-parochie met het doel 'onmatig drankgebruik', dat voornamelijk aan de arbeiders

6. K.J.V. Afdeling van de Laurentiusparochie te Dongen, 1933
(Heemkunde Kring Dongen).

7. Installatie van de K.J.M. en K.(A).J.V. van de St. Jozefparochie op 30 april 1933
(Heemkunde Kring Dongen).

werd toegeschreven, te bestrijden.¹⁰² Het bestuur van de vereniging bestond uit vrouwen van dorpsnotabelen. Vooral arbeidersvrouwen en -kinderen werden tot bondgenoot gemaakt. Zij verspreiden de brochures, die de gevaren van alcohol beschreven, verkochten de speldjes van de bond en hielden 'spontane' optochten.¹⁰³ Maar ook de preken, waarin de priesters het gebruik van drank veroordeelden, speelden een belangrijk rol in de drankbestrijding.¹⁰⁴ Van tijd tot tijd nodigde men sprekers van buitenaf uit. In 1907 hield de bekende priester dr. A. Ariens in Dongen een lezing.¹⁰⁵ Toen de vereniging in 1931 haar 25-jarig bestaan vierde bleek het drankprobleem verdwenen. In plaats van tot opheffing van de vereniging over te gaan, werd besloten om tegen¹⁰⁶:

de hedendaagsche genotzucht, waarvan alcoholisme slechts 'n tak is, te keer te gaan (...) mobilisatie tegen, de kwalen van onzen tijd.

Wat deze 'kwalen' nu precies inhielden, werd door 'de Dongense Drankweer' niet duidelijk gemaakt. Maar zij zullen wel overeenkomst vertoond hebben met die aspecten van de samenleving waartegen de clerus zich verzette, zoals 'zederverwildering', slechte boeken en films, de uiterlijke verzorging en de mode. Het besluit tot het voortzetten van de vereniging viel in tijd samen met de oprichting van 'De Jonge Werkman' en de 'Cursussen voor R.K. Arbeiders'. Met name de oprichting van 'De Jonge Werkman' en het daarbij verkondigde 'arbeidslust brengt arbeidsvreugde' kan gezien worden als een onderdeel van dit 'beschavingsoffensief'. Als verklaring voor dit 'offensief' kunnen opnieuw zowel de economische crisis als de dreiging van de al herhaalde malen genoemde politieke stromingen genoemd worden. De economische crisis leidde ook in Dongen, met haar eenzijdige industrie, tot een ongekennde werkloosheid.¹⁰⁷ Het 'beschavingsoffensief' moet daarom gezien worden in het licht van de angst bij clerus en notabelen voor mogelijke ontevredenheid onder de arbeiders.

Het 'beschavingsoffensief' in Dongen had goed beschouwd twee kanten. De sociale situatie, de werkloosheid, werd enerzijds verklaard door te verwijzen naar het lot dat God voor de arbeiders had beschikt, hij alleen kon die problemen oplossen. Anderzijds werd als remedie de deugd aan geprezen.¹⁰⁸ Het drankgebruik was niet het gevolg van de sociale ellende, maar omgekeerd, de sociale ellende was een gevolg van drankmisbruik. Ditzelfde zou gelden voor de slechte arbeidsomstandigheden waar tegenover een nieuw arbeidsethos werd gesteld. In plaats van tegen de crisis werd 'tekeer gegaan' tegen de kwalen van de tijd. De Dongense arbeiders moesten gevormd worden tot een 'beschaafde' stand, die paste in het maatschappijbeeld van de kerk. Ook hier gold het motto 'wel vooruit, maar niet omhoog'.¹⁰⁹ Want het lag zeker niet in de bedoeling van de clerus dat de arbeidersstand een nieuwe machtsgroep zou worden. In tegendeel, de kerk moest leiding geven aan een eventuele strijdbaarheid van deze stand, die dan wel moest worden omgezet in *sociaal-pedagogische en culturele arbeid*.¹¹⁰

5. De rooms-katholieke emancipatie: samenvatting en conclusies

De hier geschetste geschiedenis van de oprichting en organisatie van de Dongense boeren- en arbeidersverenigingen laat zien, dat de rooms-katholieke kerk

daarin een zeer belangrijke rol speelde. Haar positie kan deels verklaard worden door te wijzen op de sociaal-economische en politieke situatie in deze periode. Het dorp Dongen ontwikkelde zich van een traditioneel agrarische tot een agrarisch-industriële samenleving. Tijdens de overgang van de 'pre-industriële' naar de geïndustrialiseerde samenleving, ontstond een nieuwe en grote bevolkingsgroep, de leerarbeiders. Een ontwikkeling, die natuurlijk niet uniek was voor Dongen, zij vond in deze periode in geheel Noord-Brabant plaats en was elders al eerder op gang gekomen. Deze overgang ging gepaard met een aantal belangrijke veranderingen. Zo werden de 'oude plattelandssamenlevingen' geïntegreerd binnen de Nederlandse samenleving en nam de invloed van politieke partijen en ideologieën sterk toe. De 'oude machthebber', de rooms-katholieke kerk onderging deze maatschappelijke veranderingen zeker niet lijdzaam. Om te voorkomen dat haar positie¹¹¹ verzwakte streefde zij naar een herorganisatie van de samenleving. Veel van haar bemoeienissen waren er daarom op gericht om voor het in de overgang ontstane arbeidende deel van de bevolking, het 'proletariaat', een plaats in te ruimen onder haar beschermende en bevoogdende vleugels. Het lokale verenigingsleven werd in dit kerkelijk streven betrokken. Er kan daarom niet gesproken worden van een ongecontroleerde groei, maar van een verenigingsopbouw gestuurd door de kerk.

Van belang hierbij is de specifiek historische situatie in het zuiden van Nederland, waardoor de rooms-katholieke emancipatie twee kanten had. Enerzijds was er het streven van de kerk om de samenleving te organiseren naar haar inzichten. Anderzijds was er sprake van een eeuwenlang achtergestelde groepering die geëmancipeerd moest worden tot een volwaardige groep binnen de Nederlandse natie. In de oude plattelandssamenleving, zoals die op de zuidelijke zandgronden, had de kerk een sterke invloed op de meerderheid van de bevolking. Deze relatie nu werd bedreigd door de ontwikkelingen van de nieuwe tijd. Het Dongense verenigingswezen kan dan ook alleen begrepen worden vanuit deze twee genoemde aspecten. Door de genoemde veranderingen zag de kerk zich genooddaakt in te grijpen, wilde zij haar machtspositie niet verliezen. Dit ingrijpen, door middel van een reorganisatie van de samenleving, werd mogelijk gemaakt door de sterke invloed op de bevolking. De grote mate van volgzaamheid en behoefte aan leiding bij de bevolking op de zuidelijke zandgronden, al eerder samengevat in het begrip 'overherigheid', geeft dan ook een verklaring voor die directe invloed van de geestelijkheid in het verenigingsleven van de arbeiders en boeren.

In de door de kerk gestuurde opbouw van enerzijds de boeren- en anderzijds de arbeidersorganisatie zijn een aantal opmerkelijke overeenkomsten en verschillen aan te wijzen. Allereerst is er een verschil in tijd en initiatief om tot oprichting van een eigen organisatie te komen. De eerste aanzet tot de organisatie van boeren, de plaatselijke afdeling van de Maatschappij van Landbouw, vond in de jaren negentig van de vorige eeuw op initiatief van een klein deel van de Dongense boeren plaats. Bij de arbeidersorganisaties was het de geestelijkheid, die met *Rerum Novarum* in de hand, in 1903 de Schoen- en Lederbewerkerbond 'Sint Crispinus en Sint Crispinianus' oprichtte. Deze verschillen in de oprichtingsgeschiedenis hangen samen met het feit dat er sprake was van twee bevolkingsgroepen met ieder een eigen ontwikkeling. De boeren waren de 'oude', de traditionele groep uit het dorp, de arbeiders

ders de 'nieuwe' groep. Bij de arbeiders dreigde het gevaar dat zij zich los van de kerk zouden gaan organiseren, wat ondermeer tot uitdrukking kwam in de poging tot het opzetten van een vakbond. Door zich zowel op de stands- als de vakbelangen te richten wist de clerus dit gevaar te keren.

Voorts is er een verschil aan te wijzen in de invloed, die de clerus had in en bij de oprichting van deze twee standsgebonden organisaties. Dat heeft voor een deel te maken met de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk zelf. De grotere Dongense boeren konden zich in de jaren negentig van de vorige eeuw min of meer los van de kerk organiseren. Het lukte het kerkelijk instituut pas aan het eind van de jaren negentig om haar maatschappelijke invloed daadwerkelijk uit te breiden.

Duidelijk is er ook een verschil in houding van de clerus ten opzichte van de twee beroepsgroepen waar te nemen. De geestelijken namen tegenover de leerarbeiders een ambivalente houding aan. Uit de kranteartikelen over 'De Jonge Werkman' sprak een onverholen afkeer. Desondanks steunden zij zeer nadrukkelijk de totstandkoming van de arbeidersverenigingen. Deze ambivalente houding kan verklaard worden uit het feit dat de clerus het arbeidende deel van de bevolking zag als een potentieel gevaar. Zoals eerder opgemerkt lagen in de ogen van de geestelijken zedeloosheid en socialisme in elkaars verlengde. Die afkeer is niet terug te vinden in hun houding ten opzichte van de boeren. De boeren hadden al een vaste en vertrouwde plaats in de organisch geordende maatschappij, in tegenstelling tot de 'nieuwe' groep, de arbeiders.

Een tweede verklaring voor het verschil in de houding ligt in de omstandigheid, dat het boerenbedrijf ondanks modernisering en overzichtelijk was gebleven: het aantal werkende personen was gelijk gebleven, of zelfs verminderd. In de leerindustrie was het tegenovergestelde het geval. Door de industrialisatie waren relatief grote fabrieken ontstaan. De clerus had het gevoel het overzicht en de controle kwijtgeraakt te zijn.

Een aanvullende verklaring kan nog gevonden worden in de 'kerkelijke boekhouding' onder de kolommen 'uitgaven en inkomsten'. De arme arbeiders kostten de kerk geld (charitas), terwijl de boeren, met name de grotere, voor inkomsten zorgden (legaten en zonen voor het kerkelijk instituut). Veel geestelijken waren zelf van boerenafkomst.

Vanaf de jaren twintig vallen er overeenkomsten in de opzet en de organisatie van de boeren- en arbeidersverenigingen te constateren. Zowel de arbeiders als de boeren kenden een algemeen overkoepelende organisatie (R.K.W.V. en R.K. Boerenbond) met eigen onderafdelingen. Sommige onderafdelingen hielden zich bezig met immateriële of standsgerichte zaken, andere richtten zich op materiële belangenbehartiging. Alle hoofd- en onderverenigingen waren door middel van diocesane hoofdafdelingen verbonden met gelijksoortige verenigingen in het bisdom. Hierdoor kan gesproken worden van een dubbel controle systeem in het rooms-katholieke verenigingswezen. Enerzijds was er de controle van de hoofdorganisatie in het dorp op haar onderafdelingen en anderzijds die van de diocesane organisaties over de afzonderlijke verenigingen. De gezamenlijke geestelijkheid zat dus op de kruispunten, de controlepunten van heel deze verenigingsopzet. Zij beschikte hierdoor over de informatie en had het toezicht op het reilen en zeilen in de afzonderlijke standsorga-

8. R.K. Werkliedenvereniging "St. Jozef" in de jaren vijftig
(Heemkunde Kring Dongen)

nisaties in het dorp en over dat van alle verenigingen in het bisdom. De stap naar een overzicht op landelijk niveau, namelijk een optelsom van de bisdommen, werd hierdoor eenvoudig.¹¹² Langs omgekeerde weg werd het door dit systeem mogelijk om van bovenaf haar denkbbeelden te verspreiden. Dit overeenkomstig het idee van de rooms-katholieke kerk¹¹³: *Het gezag kwam van boven, van Christus af, niet van beneden van de gemeente.*

Belangrijk is in dit verband ook de overeenkomst in het ceremonieel, waarmee de standsorganisaties zichzelf legitimeerden en de rol van het geloof en de geestelijken daarin. Bij zowel de arbeiders- als de boerenverenigingen geschiedde dit door middel van optochten, Heilige Missen, vlag- en vaandelvertoon, uitvoeringen van de plaatselijke zang- en toneelvereniging. Dit 'theatrische' aspect¹¹⁴, deze uiterlijkheden van het 'rijke roomsche leven', diende om de katholiciteit van de verenigingen en daarmee de legitimiteit van hun bestaan te benadrukken. Een legitimiteit, die nog versterkt werd door de aanwezigheid van hoogstaande katholieke geestelijken en functionarissen bij belangrijke gebeurtenissen als jubilea, jaarvergaderingen en propaganda-avonden en door hun toespraken op dergelijke manifestaties.

Het relatieve succes dat de rooms-katholieke kerk had, stond in direct verband met de specifiek historische situatie in dit deel van Nederland, dat tot aan de Bataafse Republiek (1795) beschouwd werd als een generaliteitsland. Pas omstreeks het midden van de 19e eeuw werd het voor de katholieken in het zuiden mogelijk zich te ontwikkelen. Dit betekende feitelijk een langdurig voortbestaan van wat Wichers 'de oude plattelandsbeschaving' heeft genoemd, een samenleving die op de zuidelijke zandgronden bovendien gekenmerkt werd door 'overherigheid'. Dit langdurig voortbestaan kan voorts een verklaring geven voor het relatieve gemak, waarmee de clerus leiding gaf bij de rooms-katholieke emancipatie en het 'nieuwe' wereldbeeld wist te verwezenlijken. In de oude plattelandsbeschaving op de zuidelijke zandgronden, waarop ook Dongen ligt, was de bevolking er aan gewend te luisteren naar het gezag van geestelijken en 'heren'. Door de armoede en haar gevecht om het bestaan, had de bevolking hier geen mogelijkheid tot het bedenken van alternatieven voor haar bestaan: 'de wereld was zoals hij door God was gewild'. Deze situatie, door Wichers aangeduid met de 'zuiging van de armoede' en de daarmee verbonden schaarste aan machtsvorming- en ontwikkelingsmogelijkheden¹¹⁵, maakten het voor de bevolking als vanzelfsprekend dat zij het gezag van de clerus volgde.

De overgang van de oude plattelandsamenleving naar de agrarisch-industriële samenleving viel samen met de hernieuwde poging van de kerk de maatschappij naar haar inzichten in te richten. Feitelijk was dit niet meer dan een samenloop van omstandigheden. Van belang was echter dat de rooms-katholieke kerk, de 'oude' gezagsdrager, hierdoor richting kon geven aan dit proces.

De overeenkomsten tussen de gewenste samenleving, in de encycliek *Rerum Novarum* beschreven, en de verenigingsopzet in Dongen (1920-1940) getuigen van het relatieve succes dat de kerk hierbij had. Ze slaagde er in de houding van de bevolking ten opzichte van de clerus, die gekenmerkt werd door volgzzaamheid, te continueren. Dit was het belangrijkste aspect van de rooms-katholieke emancipatie. Er moet dan ook gesproken worden van 'voortgezette overherigheid'. Dit is de belangrijkste verklaring voor de manier waarop de rooms-katholieke emancipatie in

het zuiden van Nederland plaatsvond.

Het doel was om door middel van de organisaties te werken aan de verspreiding van de katholieke waarden en normen en te voorkomen dat eventuele conflicten zouden leiden tot 'klassenstrijd' of tot dusdanige maatschappelijke hervormingen dat de leidende rol van de rooms-katholieke kerk zou zijn uitgespeeld. Voor niet-katholieke organisaties betekende dit dat zij geen voet aan de grond kregen, zoals te zien was bij de wervingscampagne van het N.V.V.¹¹⁶ Harmonie en niet de 'klassenstrijd' was de centrale doelstelling van de rooms-katholieke emancipatie, zoals hier voor Dongen beschreven is.

AANTEKENINGEN:

- ¹ Bewerking van de kandidaatsscriptie culturele antropologie van H. Sprangers en H. Tak, *Voortgezette "overheerigheid" in een Noord-Brabants dorp. Boeren- en Arbeidersverenigingen in Dongen, 1920 - 1940* (Nijmegen, 1982).
- ² De andere encyclieken die in de loop van de eerste helft van de twintigste eeuw verschenen, zoals *Quadragesimo Anno*, waren een bevestiging en aanvulling van deze eerste sociale encycliek.
- ³ W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen, achtergronden en beginselen*. (Deventer, 1976) 71. Een begrip, dat vanuit metafysisch-religieuze achtergrond moet worden verstaan: "De kosmos is een organisme: alles is aan alles verbonden, elk deel heeft slechts waarde en zin in het geheel, de wet van het geheel wordt door de delen vervuld, elk op eigen plaats en dus zijn de delen in onderlinge solidariteit verbonden. Samenwerking en niet onderlinge strijd wordt dus van de delen gevraagd".
- ⁴ A.J. Wichers, *De oude Plattelandsbeschaving. Een sociologische bevestiging van de 'overheerigheid'*. (Wageningen, 1965) 146 en 65.
- ⁵ A.J. Wichers, a.w., 68.
- ⁶ Vgl. W. Banning, a.w., 71.
- ⁷ Door gebruikt te maken van deze twee bronnen is het tevens mogelijk geweest een beeld te krijgen van hun betrouwbaarheid. Onderlinge vergelijking geeft een indruk van de mate van precisie; (vgl. J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971*. (Groningen, 1978) 81-82. Van belang in verband met de betrouwbaarheid is het feit dat de lezers van het weekblad voor het merendeel ook tot de betrokkenen behoorden.
- ⁸ Zo blijkt het aantal stemgerechtigden in de gemeente Dongen in 1922, 3730, en in 1935, 4418 te zijn. Deze cijfers geven een indicatie van het aantal volwassenen en van de mogelijke lezers.
- ⁹ Onder een aantal artikelen, de meestal wekelijks terugkerende rubrieken staat een pseudoniem. Een voorbeeld hiervan is de moraliserende voorpagina-rubriek 'Babbeltje van een buitenstaander' ondertekend met 'een buitenstaander'. De andere ondertekende artikelen, niet afkomstig van de clerus, zijn hoofdzakelijk mededelingen van B & W.
- ¹⁰ Het Wekelijksch Nieuwsblad voor Dongen, Vaart en Klein-Dongen, 11-03-1922. De citaten uit de krant zijn letterlijk overgenomen. Zij worden in het vervolg aangeduid met WN, gevolgd door de datum van verschijnen.
- ¹¹ Van deze 120 verenigingen waren er vijftig vrijetijdsverenigingen, van r.k. voetbalclub tot r.k. toneelvereniging. Van slechts enkele van deze vrijetijdsverenigingen is het mij bekend dat zij standsgebonden waren. Er waren zo'n 16 niet-standsgebonden verenigingen, die vaak een charitatief karakter hadden. De overige verenigingen en organisaties waren direct standsgebonden.
- ¹² Vgl. B. Kruithof, 'De deugdzame natie. Het beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: *Symposium*, 2 (1980) 1, 22-37.
- ¹³ Zo was in de jaren vijftig van de 20e eeuw 97% van de Dongense bevolking katholiek, en 3% protestant (12000 inwoners). (Winkler Prins, 1958). Dit kleine percentage protestanten moet worden toegeschreven aan het feit dat tot halverwege de vorige eeuw de bestuursfuncties in de zuidelijke provincies in handen waren van niet-katholieken (vgl. P.C.G. Meurkens, *Bergeykse notabelen (1800 - 1916) . Een antropologische studie van de ontwikkeling en signatuur van de dorpselite in een Kempische gemeenschap*. (Nijmegen, 1977).
- ¹⁴ Het jachtrecht bleef bij verkoop van de grond eigendom van de 'heer', die dit recht afzonderlijk kon verpachten of verkopen. Dit recht werd pas in 1923 door een nieuw jachtrecht vervangen.
- ¹⁵ Dit tiendrecht, dat pas in 1907 werd afgeschaft, was het recht van de tiendheffer op een tiende deel van de oogst van bepaalde vruchten en jongvee. In Brabant kende men de korentienden, geheven over tarwe, rogge, haver, boekweit en dergelijke, en de smalletienden. De smalletienden waren onderverdeeld in de smalle- en de krijtende of bloeditienden. De eerste werden geheven over appels, peren, noten, hout en gras; de bloeditienden over veulens, kalveren en ander vee; G.W.A. Smulders, *De toestand van de Brabantse boeren vóór de oprichting der sociale boerenorganisaties (N.C.B en instellingen) en de oprichting van de Boerenbond. Lessen voor de sociale cursussen voor leden van de R.K.J.B., seizoen 1945-1946*, 7 (Cursusboekje, z.pl.).
- ¹⁶ Vgl. A.J. Wichers, a.w., 80-84.
- ¹⁷ Zo steeg het aantal leerlooierijen tussen 1859 en 1861 van 61 naar 71. In deze bedrijfstak vonden in 1861, 84 mannen en 12 jongens werk. In dat jaar werkten in de schoenmakerijen (aantal onbekend) be-

- halve de ondernemers en hun gezinsleden: "36 mensen en 48 kinderen"; J.H. van Mosselveld, 'Dongen', in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, 15 (1962) 101-102.
18. In een interview in 1981 met een 91-jarige Dongense boer merkt deze op dat veel oudere boeren in die tijd vonden dat mest moest stinken. Kunstmest werd, vertelde hij, pas rond 1910 gebruikt.
  19. In de potstal stonden de koeien op hun eigen mest waarover telkens vers strooisel werd gestrooid (Winkler Prins, 1959).
  20. WN, 27-12-1924.
  21. Boter werd door de boerinnen op de boerderij gekarnd en aan handelaren, opkopers en winkeliers verkocht, die hen dwongen in ruil voor boter veel te dure artikelen bij hen te kopen. Deze situatie van gedwongen winkelnering kwam ook veelvuldig voor in de leernijverheid.
  22. WN, 06-12-1924.
  23. Dit is vrij laat te noemen in vergelijking met andere Brabantse dorpen; vgl. J. Ligtvoet en M. de Wit, *'Met en met twee maten', ontwikkelingen die geleid hebben tot coöperatie en conflict in de gemeente Wouwe: 1800 - 1920*. (Nijmegen, 1981).
  24. Door het vestigingsprobleem waren veel boerenbedrijven herhaaldelijk gesplitst. Bij de verdeling van de erfenis werden de bezittingen onder de kinderen verdeeld. Vaak werd het ouderlijk bezit ten gelde gemaakt; grond en boerderij kwamen dan in handen van al dan niet boeren, die ze verpachten. Een andere manier was dat een van de kinderen de boerderij overnam en aan de andere kinderen hun deel van de erfenis uitbetaalde, wat dan meestal weer gepaard ging met zware hypotheeken.
  25. Vgl. J.J. Wintermans, *Geschiedenis van de N.C.B. van 1896 - 1946*. ('s-Hertogenbosch, 1946). 7.
  26. P.J. van Loon, *Honderd jaren Maatschappij van Landbouw in Noord-Brabant, 1851-1951*. (Amsterdam, 1951) 53 geeft de ledenaantallen voor de jaren 1896 (111), 1900 (102), 1905 (93) en tenslotte het jaar 1910 (118), toen de Maatschappij overging in een Boerenbond.
  27. A.J. Wichers, a.w., 68-75.
  28. Ibidem, 69. Hij wijst er op dat de economische factor bijzonder belangrijk moet zijn in de verklaring van deze 'plattelandse tweedeling'.
  29. Voor een uitvoerige beschrijving van dit proces zie A.H. Crijns en F.W.J. Krielaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1800 - 1885*. (Tilburg, 1987) en idem, *Het gemengd landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant, 1886 - 1930*. (Tilburg, 1992).
  30. Idem (1992) 260. Zij wijzen op de betekenis van de ontginningen en noemen daarbij als voorbeeld Dongen, waar de uitgebreide broekvelden herschapen werden in een vruchtbare graslandpolder.
  31. Idem (1992) 368-378. Zij geven een uitvoerige beschrijving van het reilen en zeilen van een boerenbedrijf op de zandgrond, namelijk het bedrijf van Kees Oomen uit Teteringen tussen 1876 en 1926.
  32. Er moet een onderscheid gemaakt worden tussen nijverheid, manufactuur en industrie. Het manufactuursysteem is de overgang van de huisnijverheid naar de moderne industrie. Het manufactuursysteem is een industrieel systeem waarbij door de ondernemer aan arbeiders verstrekte grondstoffen in de door de ondernemer verschafte werkgelegenheid verwerkt wordt; Van Dale, 1988.
  33. Dit gebied wordt meestal aangeduid met de Langstraat. Deze ligt tussen Den Bosch en Geertruidenberg en wordt in het noorden begrensd door de Bergse Maas. Dit gebied was tot halverwege deze eeuw het leercentrum van Nederland. Ook Dongen werd er toe gerekend, terwijl het er feitelijk buiten ligt.
  34. J.B.L. Verster, *De Nederlandse Lederindustrie tot 1939* (Doetinchem, 1939) 33-40. Hij geeft als begindatum voor de looierij-industrie in Dongen het jaar 1830 aan. Er zijn dan 6 looierijen gevestigd. Ook hij wijst op de uitermate geschikte natuurlijke omstandigheden rondom het dorp: de bossen, de heide en de rivier De Donge met zijn geringe diepte en breedte.
  35. De leernijverheid was niet de enige vorm van nevenbedrijf voor de Brabantse zandgrondboeren. Zo werden er rond Tilburg lakens geweven en rond Boxtel sigaren gedraaid. Ook uit deze vormen ontwikkelde zich industrieën; vgl. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland 1850 - 1914*. (Nijmegen, 1976).
  36. C.A. Mandemakers, 'De ontwikkeling van de factor arbeid binnen de Nederlandse schoennijverheid, 1860-1910' in: *Jaarboek voor Geschiedenis van Bedrijf en Techniek 2* (1985) 104-106. Mandemakers maakt in de schoenmakerij een onderscheid tussen maatwerkers en confectiewerkers. In Nederland was rond 1860 een concentratie van confectiewerkers te vinden in het gebied ten zuiden van De Langstraat, waarin ook Dongen ligt.
  37. Het dorp Waalwijk ligt in de Langstraat.
  38. Een stikmachine vergde het nodige kapitaal en was daardoor alleen bij intensief gebruik rendabel. De manufactuur was hiervoor geschikt omdat daar een paar schoenen niet meer door één man gemaakt werden.

39. I.J. Brugman, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795 - 1940* ('s-Gravenhage, 1961) 269.
40. Vgl. J.A. de Jonge, a.w., 74.
41. Het bovenwerk van de schoen kon geheel machinaal gemaakt worden maar de afwerking gebeurde door thuiswerkers, dit omdat het machinaal zwikken, het aanbrengen van de verbinding tussen boven en binnenwerk, nog niet bestond.
42. B. Klijn, *Gedwongen winkelnering als functie van veranderende economische machtsverhoudingen in de Langstraatse schoenindustrie*. (Nijmegen, 1978) 5-6.
43. Vgl. C.A. Mandemakers, a.w., 112.
44. J.B.L. Verster, a.w., 33- 46.
45. Vgl. J. Seelen en A. Vogel, *De geschiedenis van het leerlooien in Noord-Brabant*. (Tilburg, 1986) 158.
46. J.B.L. Verster, a.w., 51 en 83, Voor alleen de leerlooierijen geeft hij voor de periode tot 1939 de volgende cijfers; 1928 33 bedrijven met 186 arbeiders, 1933 19 (140) en 1938 19 (181) en merkt op dat vooral in Dongen het aantal bedrijven het sterkst terug liep.
47. H. van Veldhoven, *Noord-Brabant opweg naar groei en welvaart*. (Nijmegen, 1963) 61.
48. In een interview in 1981 met een gepensioneerde 72-jarige leerarbeider herinnert deze zich dat zijn vader, die een leerlooierijtje had, tot 1918 nog met eikenschors looide. Hij ging pas halverwege de jaren twintig, toen er in Dongen electriciteit kwam, over op walkvaten. Het looiproces duurde toen in plaats van één jaar nog maar één dag.
49. In het vaandel van de R.K. boerenbond wordt de binding tussen de kerk en de boeren met het kruis en de ploeg gesymboliseerd.
50. J.J. Wintermans, a.w., 116 en 148.
51. In de verslagen van de fusieonderhandelingen tussen de N.C.B. en de Maatschappij van Landbouw van rond 1900 worden zij genoemd; J.J. Wintermans, a.w., 111.
52. In 1914 hief de Dongense afdeling van de Maatschappij van Landbouw zich op.
53. Kapelaan Soffers van de St. Jozefparochie was een ervaren man. Voor zijn komst naar Dongen had hij reeds in meerdere dorpen bondsafdelingen opgezet. Verslagenboeken Boerenbond 1911- 1941, p. 8, voortaan afgekort als VB.
54. Het devies van de bank was: 'Boerengeld in boerenhanden'.
55. In 1907 was de oorspronkelijke Laurentiusparochie vanwege het grote aantal parochianen opgesplitst. Kapelaan Dirven werd de pastoor van de nieuwe St.Jozefparochie. Hij nam het adviseurschap op zich. W. Brand, *Niet zomaar een dak .... Zes eeuwen geloven in Dongen: de geschiedenis van de Laurentiusparochie*. (Dongen, 1987) 105 en aanvullend archiefonderzoek in 1993 in de dossiers Laurentiusparochie (Dongen) en de St. Jozefparochie (Dongen) in het bisschoppelijk archief te Breda.
56. In 1914 was het ledenbestand gestegen van 99 naar 216. Rond dit getal bleef de bondsvereniging de hele periode schommelen.
57. Dit waren 4 zogenaamde Onderlinge Verzekeringen, 8 produkt- en veeverenigingen en 3 standsgerichte verenigingen, te weten de R.K. Jonge Boerenstand, de R.K. Jonge Boerinnenbond en de R.K. Boerinnenbond.
58. Een zelfde relatie bestond er ook tussen de lokale R.K. boerenbond en de hoofdorganisatie van de N.C.B. Ook de plaatselijke afdelingen konden hun erkenning verliezen.
59. VB, 1-2-1920.
60. J.J. Wintermans, a.w., 256.
61. Een voorloper van de R.K. Jonge Boerenstand was de Bond van Oudleerlingen van de landbouwcurssussen. In de verslagenboeken van de boerenbond werd hier slechts eenmaal melding van gemaakt, namelijk in 1912.
62. In die jaren kwam in de regio het landbouwonderwijs aan scholen opgang, onder meer in Breda.
63. Apologie is de wetenschappelijke verdedigingsleer van katholieken tegenover niet-katholieken.
64. Sociale en culturele verenigingen functioneerden als een selectiemechanisme voor de toekomstige boerenleiders. Zij werden geselecteerd, gevormd en geleid in hun ontwikkeling tot lokale boerenleiders binnen het katholieke organisatieraamwerk. Zij moesten de eerste producten worden van de door de geestelijkheid bewerkstelligde organisatiestructuur, waarvan de rooms-katholieke kerk de leiding had.
65. De R.K. Boerinnenbond voor de volwassen vrouwen zou pas in 1938 worden opgericht.
66. Het doel van deze R.K. vereniging was: "Om de meisjes te verenigen en hen tot een geslacht te vormen

- dat de stormen van ongeloof en revolutie weet te weerstaan, dat in de toekomst goede Roomsche Moeders zal brengen. Moeders, die in hun gezin, in het maatschappelijk en godsdienstig leven voorbeelden zullen zijn". WN, 20-02-1932.
67. In 1928 werd er gewestelijk al een R.K. Boerinnenbond opgericht met de goedkeuring van de bisschoppen.
  68. De R.K. Vrouwenbond was een niet-standsgebonden vereniging.
  69. A. Jong en E. de Wijs, *Boerinnenbond K.V.O., onderzoek 1928 - 1980*. (Breda, 1980) et al.
  70. Naar de patroonheiligen van de leerarbeiders. Een vereniging van handwerksmannen in de leer- en schoenmakerij, en nadrukkelijk niet van fabrieksarbeiders in de leerindustrie.
  71. WN, 09-06-1928.
  72. Franciscus van Wees vertrok in 1908 naar Steenberg. Hij werd als adviseur opgevolgd door kapelaan Lips van de St.Jozefparochie. W. Brand, a.w., 105; dossier Laurentiusparochie en dossier St.Jozefparochie in het bisschoppelijk archief Breda.
  73. In 1895, vier jaar na het verschijnen van de encycliciek *Rerum Novarum*, werd in Breda een afdeling van de R.K. Volksbond, een vereniging voor de lagere strata van de bevolking, opgericht. Hoofddoel was de leerfabriekarbeiders - de nieuwe, nog niet georganiseerde beroepsgroep - een plaats in de door de rooms-katholieke kerk gewilde standenmaatschappij te geven. A. Laenen, De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in Breda 1895-1908, in: *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, 45 (1992) 1-58.
  74. W.G. Versluis, *Van Klei en Zand: de geschiedenis van de K.A.B. in het bisdom Breda*. (Breda, 1959) 30. Het adviseurschap van de bond lag in handen van kapelaan Van Wees, later opgevolgd door kapelaan Auguste Haverbeke tot die in 1910 in Breda werd aangesteld. W. Brand, a.w., 105; dossier Laurentiusparochie in het bisschoppelijk archief Breda. Vgl. A. Laenen, a.w., 38-39.
  75. WN, 09-06-1928. In dat licht past ook de oproep die de al eerder genoemde Dongense arbeidersvoorman H. Akkermans op de Tweede Katholiekendag, die op 28 augustus 1904 te Roosendaal werd gehouden, deed: "de werkliedenbonden de oprichting van vakverenigingen op den grondslag der encycliciek *Rerum Novarum* met kracht ter hand (zouden) nemen, alle ambachtslieden zich daarbij (zouden) aansluiten, de patroons deze zooveel mogelijk (zouden) steunen". Deze 'radicalisering' vond in de ogen van de Dongense gegoede burgerij geen genade. Deze onvoorzichtigheid werd door hen dankbaar aangegrepen om hem uit het plaatselijke verenigingsleven weg te werken; W. G. Versluis, a.w., 29 en 30.
  76. Vgl. J. Ligthoet en M. de Wit, a.w., et al; en P.C.G. Meurkens, a.w., et al. De Dongense vakorganisatie hield zich met succes met dit probleem bezig, na 1915 was de winkelnering, mede door een wettelijk verbod, verdwenen.
  77. In die periode vervulde kapelaan Soffers van de Sint Jozefparochie het geestelijk adviseurschap van de vereniging met de nieuwe naam. W. Brand, a.w., 105; dossier Sint Jozefparochie in het bisschoppelijk archief Breda. Vanaf 1916 mochten de plaatselijke werkliedenverenigingen niet meer georganiseerd zijn volgens het gildensysteem, d.w.z. een collectief lidmaatschap van iedere afzonderlijke vakvereniging (of beroepsgilde) in de R.K.W.V.. De arbeiders moesten nu individueel lid worden. De alternatieve aanduiding 'R.K. Gildenbond' als benaming voor de R.K.W.V., kwam daarmee te vervallen.
  78. WN, 09-09-1928.
  79. WN, 09-06-1928. Deze zelfhulp vond zijn uitwerking onder andere in de consumentenvereniging 'Helpt U Zelf', die in 1910 werd opgericht en die naast een bakkerij ook een winkeltje omvatte, waar door de arbeiders tegen relatief lage prijzen brood en andere artikelen gekocht konden worden.
  80. Een vereniging ten behoeve van de TBC-bestrijding.
  81. Pastoor Batenburg van de Laurentiusparochie, die vanaf 1928 ook het dekenaat Oosterhout leidde, was tussen 1926 en zijn dood in 1942 geestelijk adviseur van de R.K.W.V.; W. Brand, a.w., 103 en dossier Laurentiusparochie in het bisschoppelijk archief Breda.
  82. Ook bij de Boerenbond werden de jaarvergaderingen aantrekkelijk gemaakt voor de leden door na afloop worstenbrood en sigaren uit te delen.
  83. WN, 29-03-1924.
  84. Staande de vergadering gaven zich maar liefst 43 nieuwe leden op. WN, 16-02-1929.
  85. WN, 09-03-1929.
  86. WN, 05-03-1938.
  87. Aangevuld met gegevens uit de *Jaarverslagen van het Bredase Diocesane Werkliedenverbond* over de jaren 1935 (p. 4), 1937 (p. 4) en 1939 (p. 7). Vanaf 1933 maakte dhr. M. van den Bosch deel uit van het

- Centraal Bestuur van het Bredase Diocesane Werliedenverbond. Als secretaris van van de Dongense afdeling wordt dhr. P. Boudewijns genoemd.
- ⁸⁸ WN, 09-02-1929.
- ⁸⁹ WN, 07-030-1931.
- ⁹⁰ Op een uitgeschreven vergadering in het voorjaar van 1931 kwam ..... niemand opdagen. WN, 07-03-1931.
- ⁹¹ De 'Jonge Werkman' was feitelijk een afsplitsing van de in de 19e eeuw ontstane parochiële patronaten en jongelingsverenigingen voor jongens van 'den mindere stand'. Jongens moesten tot hun 16e jaar lid blijven van het patronaat, dan lid worden van de 'De jonge Werkman' en vanaf hun 21 jaar konden zij zich aansluiten bij de R.K.W.V.; Jan Peet, *Het Uur van de Arbeidersjeugd: de katholieke arbeidersjeugd, de vrouwelijke katholieke arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969*. (Baarn, 1987) 32-36 en 45.
- ⁹² Ook de andere standen in het dorp hadden hun jongerenverenigingen: de R.K. Jonge Middenstand en de R.K. Jonge Boerenstand. De oprichting van dergelijke verenigingen was tevens een antwoord op de organisatie van jongeren door fascistische, communistische en socialistische bewegingen.
- ⁹³ Het aantal leden van de 'De jonge Werkman' werd nergens vermeld. Vermoedelijk heeft het, net als bij de R.K. Jonge Boerenstand, tussen de 30 en 50 gelegen.
- ⁹⁴ De vereniging had een program van drie punten. De leden moesten gevormd worden: tot degelijke Christenmannen, die flinke echtgenooten en vaders zouden zijn; tot degelijke leden van stand- en vakorganisatie, die mee wilden werken om de maatschappij tot Christus terug te voeren; en tot apostel in z'n arbeids-milieu. Daar moest de christelijke gedachte worden gebracht. WN, 26-03-1932.
- ⁹⁵ WN, 14-04-1934.
- ⁹⁶ WN, 26-03-1932.
- ⁹⁷ WN, 08-10-1932.
- ⁹⁸ WN, 14-04-1934.
- ⁹⁹ WN, 13-06-1931 en Jan Peet, a.w., 18. De oud-voorzitter van het Nederlands Katholiek Vakverbond Jan Mertens, die uit Dongen afkomstig was, kan model staan. Hij is nog enige tijd staatsecretaris van Sociale Zaken geweest.
- ¹⁰⁰ Jan Peet, a.w., 51-54 en F.J.J. Glorius, *F.B.J. Frencken en de Katholieke Jeugdvereniging, 1927-1940*. (Tilburg, 1979, et al). De Katholieke Jeugd Verenigingen waren parochiegebonden. In Dongen hadden de St. Jozef- en de Laurentiusparochie ieder hun eigen jeugdvereniging.
- ¹⁰¹ De St. Elisabethvereniging, opgericht in 1910, was een charitatieve vereniging onder leiding van vrouwen van dorpsnotabelen. De vrouwen die in de vereniging actief waren, bezochten zieken, kraamvrouwen en armen; (WN, 20-06-1935). De Vereeniging Katholiek Leven, opgericht in 1935, stelde zich tot doel maandelijks voorlichtingsavonden te geven over "algemene ontwikkeling"; (WN, 12-10-1935). Beide verenigingen hadden een geestelijk adviseur.
- ¹⁰² De overeenkomsten met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zoals beschreven door B. Kruithof, a.w., 26 zijn treffend. In *Sobrietas - almanak voor 1910 met een gids voor het Katholiek Leven in Breda*. (Breda, 1910) 34 wordt voor Dongen een ledental genoemd van 332.
- ¹⁰³ Het aantal leden over de jaren '10 en '20 is niet bekend, in de jaren '30 wordt in het Wekelijksch Nieuwsblad een aantal van 700 genoemd. Lidmaatschap hield overigens nauwelijks meer in dan het kopen van een speldje.
- ¹⁰⁴ In het interview (1981) wist de gepensioneerde leerarbeider zich nog goed de 'donderpreken' van pastoor Dirven te herinneren. Deze geestelijke trok onder meer fel van leer tegen de gewoonte "om na het werk en bij burenhulp een glaasje te nuttigen".
- ¹⁰⁵ W. Brand, a.w., 68.
- ¹⁰⁶ WN, 06-06-1931.
- ¹⁰⁷ In 1931 werd in Dongen zoals in bijna elke Nederlandse gemeente, een crisiscomité opgericht onder leiding van het college van B&W en een aantal leerfabrikanten. Dit comité hield zich bezig met de bedeling van werklozen, in het begin werd er bijna uitsluitend in geld beleend, later zelfs uitsluitend in 'natuura'. Naast dit comité bestond er ook nog de Vincentius- of armenzorgvereniging en had de R.K.W.V. ondersteuningskassen. Hoeveel arbeiders er werkloos waren is niet bekend, wel is het zo dat arbeidstijdverkortings tijdens de crisis veel voor kwam.
- ¹⁰⁸ Vergelijkbaar met het door Kruithof genoemde nieuwe integratiekader van de 19e eeuwse middenklasse; B. Kruithof, a.w., 33.

¹⁰⁹ Vgl. B. Kruithof, a.w., 26.

¹¹⁰ W. Banning, a.w., 80.

¹¹¹ Zie inleiding van dit artikel.

¹¹² De kerk beschikte bovendien en doet dat nu nog, over het kerkelijke systeem van parochies, dekenaten en bisdommen. Een bisdom is ingedeeld in dekenaten: een dekenaat in parochies. Aan het hoofd van de parochie staat een pastoor. De hiërarchie zal duidelijk zijn. De verenigingen waren ook min of meer verbonden aan dit kerkelijk systeem. Het bestuur van de boerenbond bestond bijvoorbeeld uit personen van de verschillende parochies. De hoofdorganisaties werden niet voor niets diocesaan genoemd.

¹¹³ W. Banning, a.w., 70.

¹¹⁴ Vgl. A. Blok, 'Theatrische strafvoltrekkingen onder het Ancien Régime', in: *Symposion* 1 (1979) 2, 94-114.

¹¹⁵ A.J. Wichers, a.w., 75.

¹¹⁶ Dit bleek ook uit de uitslagen van de verkiezingen. Bij landelijke verkiezingen stemden de Dongenaren eensgezind op de confessionele kandidaten van de Rooms Katholieke Staatspartij. In 1922 bijvoorbeeld was dat 94% van de bevolking.